

1 INDRÆTNING
SUNDHEDS- OG

MOTION
SEKSUALUNDERVISNING

8. UGE
SAMT

1 KALORIE TOLERANCE
1 TIL BUMS
FAMILIEKUNDSKAB

1 BUMS
ARBEJDS-
KENDSKAB

1 VIELSES- ATTEST
FÆRDSELSLÆRE

OPSSPROG

1 KÆRLIGHED

1 KONDOM

1 BEFRUGTNING

Folkeskolens formål

§ 1. Folkeskolens opgave er i samarbejde med forældrene at fremme elevernes tilegnelse af kundskaber, færdigheder, arbejdsmetoder og udtryksformer, der medvirker til den enkelte elevs alsidige, personlige udvikling.

Stk. 2. Folkeskolen må søge at skabe sådanne rammer for oplevelse, virkelyst og fordybelse, at eleverne udvikler erkendelse, fantasi og lyst til at lære, således at de opnår tillid til egne muligheder og baggrund for at tage stilling og handle.

Stk. 3. Folkeskolen skal gøre eleverne fortrolige med dansk kultur og bidrage til deres forståelse for andre kulturer og for menneskets samspil med naturen. Skolen forbereder eleverne til medbestemmelse, medansvar, rettigheder og pligter i et samfund med frihed og folkestyre. Skolens undervisning og hele dagligliv må derfor bygge på åndsfrihed, ligeværd og demokrati.

Sundheds- og seksualundervisning og familiekundskab

Faghæfte 21

**Undervisningsministeriet 1995
Folkeskoleafdelingen**

**Sundheds- og seksualundervisning
og familiekundskab**
Faghæfte 21

© Undervisningsministeriet
Folkeskoleafdelingen

2. oplag

Forsidebillede: Kunstmaler Jesper Christiansen
Grafisk tilrettelægger: Anne Rohweder IDD

Tryk: Sangill Grafisk Produktion
Trykt på 115 g CyclusPrint genbrugspapir

Printed in Denmark 1998

ISBN: 87-603-1151-7
ISBN: 87-603-1153-3 (Internetadresse: www.uvm.dk)
ISBN: 87-603-0990-3 (Sæt: Faghæfte 1-32)

Bestillingsnummer: UVM 5-302
UVM 5-271 Helt sæt

Undervisningsministeriets forlag
Frederiksholms Kanal 25 F, 1220 København K.
Tlf.: 3392 5220 - Fax: 3392 5219
E-mail: jan.alfredsson@uvm.dk
Kan også bestilles hos en boghandler.

Pris: 50,- kr. inkl. moms
500,- kr. inkl. moms (Sæt: Faghæfte 1-32)
Rabat: 10% ved køb af 10-99 stk./sæt
15% ved køb af 100 stk./sæt og derover

Citaterne i undervisningsvejledningen stammer fra en kronikkonkurrence for unge under 18 år afholdt i 1993 af Direktør E. Danielsen og hustrus fond. Temaet var: »Skriv om et sundere sundhedsvæsen. Hvordan er dit gode liv i et sundt samfund – og hvilken rolle skal sundhedsvæsnet spille i den forbindelse?«

Indhold

Forord 5

Indledning 8

Formål 9

Centrale kundskabs- og færdighedsområder 10

Læseplan 11

Undervisningsvejledning 15

Fra oplysning til læring 15 .

Vejledningens brede og positive sundhedsbegreb 16

Relationer mellem sundheds-, sex- og familieemner 21

Arbejdet med de faglige synsvinkler 24

Elevforudsætninger og medbestemmelse 33

Skolen i lokalsamfundet og elevernes aktive engagement 41

Det obligatoriske emne i hverdag og undervisning 44

Forord

Folkeskolens fag og obligatoriske emner er i faghæfterne beskrevet fag for fag, men det er vigtigt at holde sig for øje, at de udgør et samlet hele. De udgør en central del af den ballast, som børn og unge skal bringe med sig ind i næste årtusinde.

Elever modtager mange indtryk og gør mange erfaringer i deres hverdag – i skolen og uden for skolen, og skolens undervisning skal bidrage til, at eleverne kan opnå overblik og sammenhæng. Skolen skal medvirke til, at de mange informationer og erfaringer udvikler sig til indsigt og til forståelse. Og samtidig skal skolen sikre, at eleverne opnår en grundlæggende viden på alle centrale områder.

Indholdet i de enkelte fag er ikke valgt ud fra en forestilling om at udvikle »små fagfolk«. Undervisningen i dansk skal ikke gøre eleverne til dansklærere, i fysik til atomfysikere etc. Læseplanerne udgør rammerne for, hvad enhver ung eller voksen bør vide for at kunne tage stilling til tidens vidtrækkende kulturelle, politiske, økonomiske og miljømæssige spørgsmål. Undervisningen danner også grundlag for fortsat uddannelse, for at kunne skabe rammer om et rigt liv og for at kunne glæ-

des og undres over livets mangfoldighed og dybde.

Derfor må de enkelte fag ikke opleves stykvis og delt. Nogle fag er fælles om en humanistisk forståelse af tilværelsen, nogle fag indeholder en samfundsfaglig dimension, og andre fag giver erfaringer med naturvidenskabelige betragtningssmåder. Nogle fag giver viden om vor fysiske og sundhedsmæssige udvikling, andre giver mulighed for at opleve glæden og nytten ved praktisk bearbejdning af ting i omverdenen ved brug af redskaber. Mange fag udvikler færdigheder i at kommunikere med omverdenen, men ethvert sprog – dansk eller fremmedsprog – er en del af en kultur og må ikke blive til teknik alene. Forholdet mellem sprog og kultur er i særlig grad nærværende for de elever, som ikke er født eller opvokset i Danmark.

Eleverne skal gennem undervisningen erkende både mulighederne og begrænsningerne i fagenes betragtningssmåder. En del af undervisningen skal derfor fremover foregå tværfagligt og projektorienteret. Skolefagene udgør et ordningssystem i vor kulturkreds, men tilværelsen kan ikke forstås inden for de enkelte fags grænser. Behovet for

»sammenhængsforståelse« vil i perioder sprænge fagrammerne. Virkelighedsnær undervisning må tage sit udgangspunkt uden for skolens egen verden, men bearbejdes med de redskaber, der gennem generationer er udviklet inden for fagene.

Lokale læseplaner

I folkeskolelovens § 44, stk. 8 hedder det bl.a.: »Skolebestyrelsen udarbejder forslag til kommunalbestyrelsen om skolens læseplaner«. Og i § 40, stk. 3: »Kommunalbestyrelsen godkender skolernes læseplaner efter forslag fra de enkelte skolebestyrelser«. Loven lægger således op til, at initiativet til læseplansarbejdet tages på skolen. Dog kan der – afhængig af lokale ønsker og behov – være forskellige holdninger til, hvordan arbejdet bør tilrettelægges. Nogle kommuner vil ønske at understrege den enkelte skoles egenart, andre vil ønske at understrege fællestræk ved det kommunale skolevæsen. Ved udarbejdelse af egne læseplaner – eller indarbejdelse af ændringer i ministeriets vejledende læseplaner – skal man være opmærksom på, at også de lokale læseplaner bør skrives, så de angiver nogle overordnede og uomgængelige, men samtidig rummelige indholdselementer.

Samtidig bør de lokale læseplaner afspejle, at man har taget hensyn til folkeskolens overordnede formål, til samspillet mellem opfyldelse af fagets formål, inddragelse af centrale kund-

skabs- og færdighedsområder, elevernes forudsætninger samt undervisningens rammer. Det betyder bl.a., at læseplanerne skal være rummelige og give plads til fordybelse, overblik, sammenhæng og til ligeværdig og udviklende dialog. Det betyder endvidere, at udgangspunktet for undervisningen er elevernes behov, og det betyder endelig, at der i beskrivelse af progression skal tages hensyn til elevernes modenhed og udvikling.

Med folkeskolelovens krav om elevernes ansvarlige involvering i undervisningsprocessen vil skolens læseplaner være et naturligt udgangspunkt for en stadig dialog lærere og elever imellem. Dialogen skal sikre, at valg af arbejdsformer, metoder og stofvalg foregår i samarbejde.

Læreren har samtidig i et forpligtende samarbejde med kolleger og skolens ledelse ansvaret for forberedelse af egen undervisning og for inddragelsen af elever og forældre i relevante beslutningsprocesser.

Integration af edb

Lokalt skal man være opmærksom på, at edb skal beskrives som en integreret del af alle fag, hvor det skønnes, det naturligt kan fremme arbejdet med fagets forskellige områder. Dels skal alle elever have mulighed for at opnå nogle grundlæggende færdigheder, og dels skal fagene inddrage de informationsteknologiske hjælpemidler, hvor

de kan fremme arbejdet med fagenes begreber, emner og metoder.

Et grønt islæt

Af formålet for folkeskoleloven fremgår det, at folkeskolen skal bidrage til elevernes forståelse af menneskets samspil med naturen. Det grønne islæt er ikke kun et anliggende for biologi, geografi, natur/teknik og samfundsfag, men skal indgå i alle fag, hvor det skønnes naturligt i undervisningens sammenhæng. Eleverne skal have mulighed for at forbinde de naturfaglige indfaldsvinkler med andre fags betragtningsmåder og med stillingtagen, engagement, holdninger og handlinger.

Det praktisk-musiske

Den praktisk-musiske dimension er en vigtig del af den almene dannelse, og den skal derfor medtænkes i skolens daglige arbejde. Det skal fremgå af læseplanerne, hvilke muligheder der er i valg af indhold, arbejds- og udtryksformer. Det betyder, at eleverne ikke

blot skal have mulighed for at udtrykke sig praktisk-musisk, men at de også skal have mulighed for at møde en mangfoldighed af oplevelser og sanserindtryk.

Nogle fag er traditionelt gjort til de praktisk-musiske. Det betyder ikke, at de alene står for dette område, men at de både i indhold og arbejdsformer arbejder med det praktisk-musiske. Derfor har de en særlig forpligtelse til at give viden om indhold og arbejdsformer videre, så den praktisk-musiske dimension kan tænkes ind i alle fag, i tværgående emner og problemstillinger med hensyn til både indhold og udtryks- og arbejdsformer.

Jeg ved, læseplansarbejdet har været meget omfattende, og jeg vil gerne igen takke alle, der har bidraget til fornyelsen af skolens indhold. Med disse faghæfter er jeg sikker på, skolerne har fået det bedst mulige grundlag for undervisningen.

Ole Vig Jensen

Indledning

Ifølge lovbekendtgørelse nr. 55 af 17. januar 1995 om folkeskolen udsender undervisningsministeren hermed faghæftet for sundheds- og seksualundervisning og familiekundskab.

Hæftet indeholder formål, centrale kundskabs- og færdighedsområder, den vejledende læseplan og undervisningsvejledningen for det obligatoriske emne.

Formål, centrale kundskabs- og færdighedsområder, vejledende læseplaner og undervisningsvejledninger er blevet til gennem et omfattende arbejde i 7 læseplansudvalg støttet af sekretariatsgrupper for hvert af folkeskolens fag og emner. I dette arbejde har medvirket repræsentanter for lærernes og forældrenes organisationer samt andre fagligt og pædagogisk kyndige personer. Virksomheden i læseplansudvalgene har været holdt sammen af et koordinationsudvalg, hvor bl.a. personer med indsigt i ungdomsuddannelserne og repræsentanter for kommunerne har deltaget. Endelig har formål, centrale kundskabs- og færdighedsområder og vejledende læseplaner været forelagt Folkeskolerådet til høring.

Undervejs i arbejdet er der modtaget mange og værdifulde ideer og reaktioner, som væsentligt har bidraget til at kvalificere resultatet.

Formål og centrale kundskabs- og færdighedsområder er bindende forskrifter for den enkelte lærer. Den vejledende læseplan henvender sig til de kommunale skolemyndigheder med angivelse af, hvorledes en skoles læseplan kan – men ikke nødvendigvis skal – udformes. Undervisningsvejledningen er tænkt som et inspirationsmateriale til brug ved lærerens tilrettelæggelse af undervisningen.

Følgende personer har deltaget i sekretariatsgruppens arbejde:

Lektor Bjarne Bruun Jensen
Fagkonsulent Sonja Nørby
Seminarielærer Susanne Laudrup
Poulsen

Leder af sekretariatsgruppen:
Fagkonsulent Per Møller Janniche

Ivan Sørensen

Formål

Formålet med undervisningen i sundheds- og seksualundervisning og familiekundskab er, at eleverne tilegner sig indsigt i vilkår og værdier, der påvirker sundhed, seksualitet og familieliv. Eleverne skal opnå forståelse af den betydning, seksualitet og familieliv har for sundhed samt af samspillet mellem sundhed og miljø.

Stk. 2. Undervisningen skal knyttes til elevernes egne oplevelser, erfaringer og

begreber for at medvirke til udvikling af engagement, selvtillid og livsglæde samt støtte den enkelte i udvikling af egen identitet i samspil med andre.

Stk. 3. Undervisningen skal i enhver henseende bidrage til, at eleverne udvikler forudsætninger for, at de i fællesskab med andre og hver for sig kan tage kritisk stilling og handle for at fremme egen og andres sundhed.

Centrale kundskabs- og færdighedsområder

I emnet betragtes sundhed, seksualitet og familieliv i en sammenhæng. Et personligt tilegnet værdigrundlag, lyst og mod til at involvere sig samt indsigt i grundlæggende vilkår er afgørende for elevernes evne til at handle i forbindelse med sundhed, seksualitet og familieliv.

De følgende kundskabs- og færdighedsområder skal ikke ses som isolerede og enkeltstående emner. De skal tværtimod supplere hinanden og naturligt indgå i en undervisning, der knytter sig til mange fags indhold og betragtningsmåder.

Kundskabs- og færdighedsområderne omfatter:

- Levevilkårenes betydning for sundhed, seksualitet og familieliv ud fra sociale, økonomiske, kulturelle og miljømæssige aspekter.
- Livsstilens, seksualitetens og familielivets betydning for sundhed og eksempler på forhold, der indvirker herpå.
- Fysiske og psykiske aspekter af menneskets sundhed og samspillet mellem disse.
- Muligheder og barrierer for egne og fælles handlinger i forhold til sundheds- seksual- og familieområdet.
- Sundhed, seksualitet og familieliv i historisk, flerkulturelt og internationalt perspektiv.
- Familiens og andre sociale netværks betydning som udgangspunkt for udvikling af værdier, ansvar og handling.
- Følelsers og kærligheds betydning for sundhed, seksualitet og familieliv.
- Sammenhænge mellem sundhed, forbrug og miljø.
- Forskellige interesser bag nutidens informationsstrømme (kampagner, reklamer m.m.) i relation til sundheds- seksual- og familieområdet.
- Børns rettigheder i skolen, i familien og på arbejdspladsen.
- Familielivets jura.

Læseplan

- Sundhed, seksualitet og familieliv vedrører elevernes personlige, sociale og samfundsmæssige liv. Der arbejdes med emner, hvor lyst og livskvalitet, tanker om livet, etik, ansvarlighed og handlemuligheder står i centrum. Elevernes opfattelser af sundhed, seksualitet og familieliv er forskellige og i en stadig udvikling. Denne dynamik er
- undervisningens omdrejningspunkt.

En del af undervisningen i det obligatoriske emne kan finde sted i klassens tid, jf. folkeskolelovens § 18 stk. 5. Undervisningen kan endvidere integreres i folkeskolens fag, fx samfundsfag, kristendomskundskab, biologi, hjemkundskab og natur/teknik. Samarbejdet med skolens sundhedspleje giver andre muligheder for at inddrage det obligatoriske emne.

Klasselæreren koordinerer arbejdet med klassens lærere og skolens øvrige ressourcepersoner.

Indhold i undervisningen

Undervisningen tager udgangspunkt i en række temaer, der hver især omfatter et antal konkrete emner. De valgte emner skal bearbejdes ud fra tre faglige synsvinkler, som beskrives i et senere

afsnit. Det er kombinationen af emner og faglige synsvinkler, der giver undervisningen sammenhæng og mening i forhold til de centrale kundskabs- og færdighedsområder.

Temaer

Eleverne skal arbejde med indhold fra følgende 9 temaer. Det enkelte tema kan tages op flere gange i skoleforløbet. Hvert tema rummer forskellige muligheder for konkrete emner, og en række eksempler nævnes. Emnerne kan kombineres, således at der arbejdes på tværs af temaerne.

Personlig vækst og udvikling

Eleverne arbejder med muligheder og betingelser, der fremmer en personlig udvikling. Emner kan være:

- selvtillid, selvværd og ligeværd
- pubertet
- stresshåndtering
- natur- og kulturoplevelser
- det åbne, det kritiske og det søgende menneske.

Fysisk og psykisk arbejdsmiljø

Eleverne arbejder med forhold i arbejdsmiljøet, der har betydning for menneskets sundhed.

Emner kan være:

- sundhed/sygdom og erhverv
- køn og erhverv
- indflydelse på egen arbejdssituation
- skolen som arbejdsplads.

Miljø og sundhed

Eleverne arbejder med forhold i det omgivende miljø, der påvirker menneskets sundhed.

Emner kan være:

- lokale og globale miljøproblemer og deres interessekonflikter
- prioriteringer mellem miljø/sundhed og økonomi
- miljøbevægelser og deres budskaber
- den »grønne« forbruger.

Bolig og sundhed

Eleverne arbejder med forhold i boligen og i boligområdet, der har betydning for menneskets sundhed.

Emner kan være:

- sociale netværk i nærmiljøet
- boligens indretning, klima og hygiejne
- bolig og samliv.

Fred og sundhed

Eleverne arbejder med fred og sikkerhed på lokalt og globalt plan set som en forudsætning for et sundt liv.

Emner kan være:

- angst for krig og vold
- fordeling af ressourcer
- fremmedhad og tolerance
- mellemfolkelig forståelse.

Sundhed, vaner og livsstil

Eleverne arbejder med den daglige livsstils betydning for sundheden.

Emner kan være:

- mad
- motion
- tobak
- alkohol
- narkotika og medicinmisbrug.

Seksualitet, lyst og sansning

Eleverne arbejder med forhold af betydning for seksualitetens og seksuallivets livgivende og inspirerende sider.

Emner kan være:

- krop, kropsbevidsthed og kropssprog
- forelskelse og kærlighed
- lyst, grænser og ansvar
- seksuelle minoritetsgrupper
- erotik og kunstens verden.

Sex, sundhed og sygdom

Eleverne arbejder med, hvorledes negative konsekvenser af seksuallivet kan undgås.

Emner kan være:

- prævention og abort
- seksuelt overførbare sygdomme
- HIV/AIDS
- seksuelle overgreb.

Samliv

Eleverne arbejder med forskellige familieformer, deres vilkår og deres betydning.

Emner kan være:

- familieformer og sociale netværk
- arbejde/arbejdsløshed

- familiens vilkår – herunder sociale forhold, økonomi, jura og støttemuligheder
- køn og forælderroller
- samvær i familien.

Faglige synsvinkler

Sundheds- og seksualundervisning og familiekundskab omfatter tre faglige synsvinkler: »Undersøgelse og betydning«, »visioner og alternativer« samt »handling og forandring«. Disse inddrages i arbejdet med det enkelte emne. Hver synsvinkel aktualiserer forskellige typer af spørgsmål, som eleverne søger svar på. Det kan være konkrete videns- eller færdighedsmæssige spørgsmål (fx »hvorfør er emnet vigtigt for os?« eller »hvilken betydning har prævention?«), mere filosofiske spørgsmål om livet og dets mange muligheder (fx »hvilke alternativer ønsker vi til den nuværende situation?«), eller spørgsmål, der på baggrund af kritisk stillingtagen fører til handlinger nu og her (fx »hvilke realistiske handlinger kan bringe os tættere på visionerne?«). De tre synsvinkler er:

Undersøgelse og betydning

Eleverne undersøger, hvorledes egne erfaringer kan ses i sammenhæng med emnet, således at det får betydning for deres liv. I denne forbindelse står levevilkår og livsstil centralt. Emnet behandles på baggrund af biologiske, samfundsfaglige, kulturelle og historiske forhold.

Visioner og alternativer

Eleverne arbejder med at udvikle og begrunde alternativer og visioner i relation til det valgte emne. Forhold fra andre kulturer og lande inddrages.

Handling og forandring

Eleverne arbejder med at udvikle handlemuligheder på baggrund af de opstillede visioner. Endvidere beskæftiger eleverne sig med at skabe forandringer i forhold til eget liv, skolens liv og samfundslivet. Synliggørelse og bearbejdning af muligheder og barrierer for handling og forandring i et demokratisk samfund står centralt.

Kriterier for valg af indhold

Læseplanens temaer er ikke inddelt efter klassetrin. Uanset alder kan det være samme forhold, som optager børn og unge. Eksempler herpå er krig/fred, vores miljø, AIDS og samværet i familien. På den anden side er det vigtigt at være opmærksom på, at de samme forhold kan opfattes meget forskelligt fra kultur til kultur og fra egn til egn.

På denne baggrund skal undervisningens konkrete emner vælges ud fra en hensyntagen til:

- elevernes personlige oplevelser og opfattelser
- aktuelle begivenheder af fælles interesse
- progressionen i elevernes fysiske, psykiske og sociale udvikling.

Sundhed, seksualitet og familieliv er ofte tre sider af samme sag og skal ses i en sammenhæng. Eksempelvis opfattes alkohol traditionelt som et sundhedsemne, men her tilføres undervisningen nye dimensioner, hvis brugen af alkohol også ses i forhold til seksualitet og familieliv. I andre tilfælde vil det være mere naturligt at arbejde med rene sundheds-, seksualitets- eller familieemner eller kombinationer heraf. Eksempelvis kan emnet »skolen som arbejdsplads« betragtes som et rent sundhedsemne, mens »forelskelse og kærlighed« lægger op til både familiemæssige og seksualitetsmæssige diskussioner.

Undervisningen kan uanset emne omfatte kreative udtryksformer samt aktiviteter, hvor eleverne kommer i kontakt med mennesker, som har personlige oplevelser med de valgte emner.

På denne baggrund skal undervisningens konkrete emner tilrettelægges således, at de:

- hver især tilgodeser et bredt udsnit af de centrale kundskabs- og færdighedsområder
- samlet viser eksempler på samspillet mellem sundhed, seksualitet og familieliv
- hvor det er muligt, inddrager arbejds- og udtryksformer, som giver eleverne en intens og autentisk oplevelse af emnernes særpræg.

Vejledning

Fra oplysning til læring

Undervisningsvejledningen tager fat på spørgsmål om, hvordan man kan undervise i det obligatoriske emne. De færdige svar kan naturligvis ikke gives her, men skal findes i det daglige samspil mellem lærer og elev. Det obligatoriske emne rummer mange livsnære og engagerende emner, spørgsmål og problemstillinger. De fleste af disse knytter sig tæt til mange fags indhold og arbejdsmetoder, så der er rige muligheder for at inddrage sundheds- og seksualundervisning og familiekundskab forskellige steder i skolens undervisning og hverdag.

Vejledningen lægger vægt på, at de valgte emner tages op på baggrund af en vurdering af, hvad der optager eleverne, hvad der har betydning for dem, og hvad der brænder på her og nu. Undervisningsdifferentiering betyder blandt andet, at vi løfter blikket fra bøgernes styrende gennemgang, og kigger på eleverne, deres omverden, aktuelle diskussioner og vores egen viden og erfaring.

Læring er en proces, som forudsætter, at den enkelte er aktivt involveret med både krop og sjæl. Eleverne bør støttes i at udvikle deres egne holdninger og i at handle etisk ansvarligt ud

fra disse holdninger. Alt er ikke lige godt, men alt kan tages op til debat for at vurdere muligheder og problemer i forhold til egen og andres situation. Målet er derfor ikke, at eleverne overtager en bestemt holdning til hvad det sunde liv, det rigtige seksualliv eller den rigtige familieform består i.

Tidligere havde sundhedslære og seksualoplysning netop det formål at ændre elevernes adfærd hen imod noget, der på forhånd var defineret som det rigtige. Der var en fast tro på, at oplysning alene kunne styre eleverne den rette vej. Midlerne hertil var især:

- informationer om sygdomme
- løftede pegefingre og moralisering om rigtig og forkert adfærd.

Det endte let med at blive kedeligt, handlingslammende og ansvarstygende, og resultaterne stod sjældent mål med indsatsen. Eleverne blev ikke mindre bekymrede, mere handlekraftige, dygtigere til at forvalte et sex- og kærlighedsliv eller bedre til at fungere i en familie.

Det er tværtimod af stor betydning, at tiden bruges til at få eleverne aktivt engageret i at søge viden, at tage kritisk stilling og at overveje egne og fæl-

les handlemuligheder. Målet er at bane vejen for forandringer hen imod et handlekraftigt, inspirerende og følelsesmæssigt stærkt liv i forhold til både sundhed, seksualitet og familieliv.

»Sundhed vedrører os alle, og ansvaret for sundheden har både Dronningen, Peter Pan og alle vi andre – det må ingen glemme«.

Vejledningens brede og positive sundhedsbegreb

Vi har alle en mere eller mindre bevidst opfattelse af, hvad sundhed er. Prøv fx at overveje følgende spørgsmål:

- Hvornår er vi sunde?
- Har fx familielivet betydning for sundheden?
- Hvad har vi selv indflydelse på?
- Er livskvalitet og sundhed det samme?
- Kan man have et dårligt seksualliv og alligevel være sund?
- Har sundhed og miljøproblemer noget med hinanden at gøre?

Svarene på disse spørgsmål er af stor praktisk betydning for undervisningen. Det faglige og personlige udbytte samt den pædagogiske praksis er meget forskellig alt efter hvilket sundhedsbegreb, der bevidst eller ubevidst anvendes.

Et tænkt eksempel

I det følgende eksempel beskrives fire forskellige sundhedsbegreber. De tre første er kun med for at tydeliggøre kvaliteterne i det fjerde; nemlig det brede og positive sundhedsbegreb, som faghæftet her bygger på. I eksemplet arbejder 7. klasse med et emne om alkohol. Alt efter hvilket sundhedsbegreb der ligger til grund for arbejdet, kan fire typer af forløb tænkes:

I første forløb arbejdes kun med alkohols sygdomsmæssige indvirkninger på mennesket (fx lever, fedme, kondition, hjerte/kar sygdomme, mavesår). De forskellige fysiske problemer gennemgås, så alle har hørt noget om alkohols farlighed. Brugen af alkohol ses udelukkende som udtryk for det enkelte menneskes valg af livsstil. Sundhedsbegrebet ses i felt 1 i figur 1.

I andet forløb ses alkoholforbrug stadig som et snævert udtryk for den enkeltes valg af livsstil, men nu fokuseres ikke kun på de fysiske aspekter. Der arbejdes også med de mere positive sammenhænge, hvor brug af alkohol kan have nogle vigtige funktioner i vores kultur og sociale liv. Sundhedsbegrebet ses i felt 2 i figur 1.

I tredje forløb arbejdes med de negative fysiske konsekvenser af et alkoholforbrug, men disse ses nu i en bredere sammenhæng. Vores livsstil hænger sammen med den verden og det miljø, vi lever i. Reklamer, stress, arbejdssituation og familieproblemer er eksempler på levevilkår, som har indflydelse på brugen af alkohol. Sundhedsbegrebet ses i felt 3 i figur 1.

I fjerde forløb arbejder klassen med alkoholforbrug i både en positiv og en bred sammenhæng. I visse situationer har det en skadelig indflydelse på vores krop, men i andre sammenhænge har brugen en vigtig social/kulturel funktion. Begge aspekter gennemgås. Hvad vi gør, er ikke kun udtryk for eget valg af livsstil, men påvirkes også af vores levevilkår. Denne sammenhæng uddybes med henblik på at sætte overvejelser om handling og forandring i gang. Dette forløb bygger på den opfattelse, der er udtrykt i felt 4 og her i faghæftet.

I figur 1 er de fire sundhedsbegreber sat ind i et skema. Den vandrette dimension drejer sig om forskellen på et positivt og et negativt sundhedsbegreb. Den lodrette dimension drejer sig om forskellen på et bredt og et snævert sundhedsbegreb.

Det brede og det positive sundhedsbegreb i felt 4

Sundhedsbegrebet kaldes bredt fordi både livsstil og levevilkår har betydning for sundheden. Livsstil er den måde, vi lever på, vores vaner. Leve-

Figur 1

Fire forskellige sundhedsbegreber

	Negativt (fravær af sygdom)	Positivt (livskvalitet og fravær af sygdom)
Snævert (livsstil)	1	2
Bredt (livsstil og levevilkår)	3	4

vilkår er de rammer, det omgivende miljø og samfund giver os at vælge inden for. Livsstil og levevilkår indvirker på hinanden, hvad følgende eksempler viser:

- I et lokalområde beslutter beboerne at indføre genbrugsordninger og andre grønne vaner (livsstil). Et resultat er, at ideerne breder sig, og hele områdets miljøbelastning formindskes (levevilkår).
- Et par i en familie vil bruge noget mere tid på hinanden og børnene (livsstil), men hvis uønsket arbejdsløshed eller dårlige boligforhold (levevilkår) påvirker det psykiske overskud, så spoles de gode intentioner let.

Sundhedsbegrebet kaldes positivt, fordi sundhed ikke kun handler om fravær af sygdom. Det er også et spørgsmål om livskvalitet og velvære både fysisk, psykisk og socialt, hvad de følgende eksempler viser:

- vi ved, at rygning ud fra en fysisk betragtning skader helbredet, men måske kan »hyggesmøgen« en fredelig aftenstund give så megen ro i sjælen for folk, der ryger, at det totalt set fremmer deres sundhed
- hvis man er indlagt på hospitalets cancerafdeling som 8-årig, så kan franske kartofler, pomfritter og sodavand måske give en lyst til at spise, der langt overskygger problemet med »usund« kost.

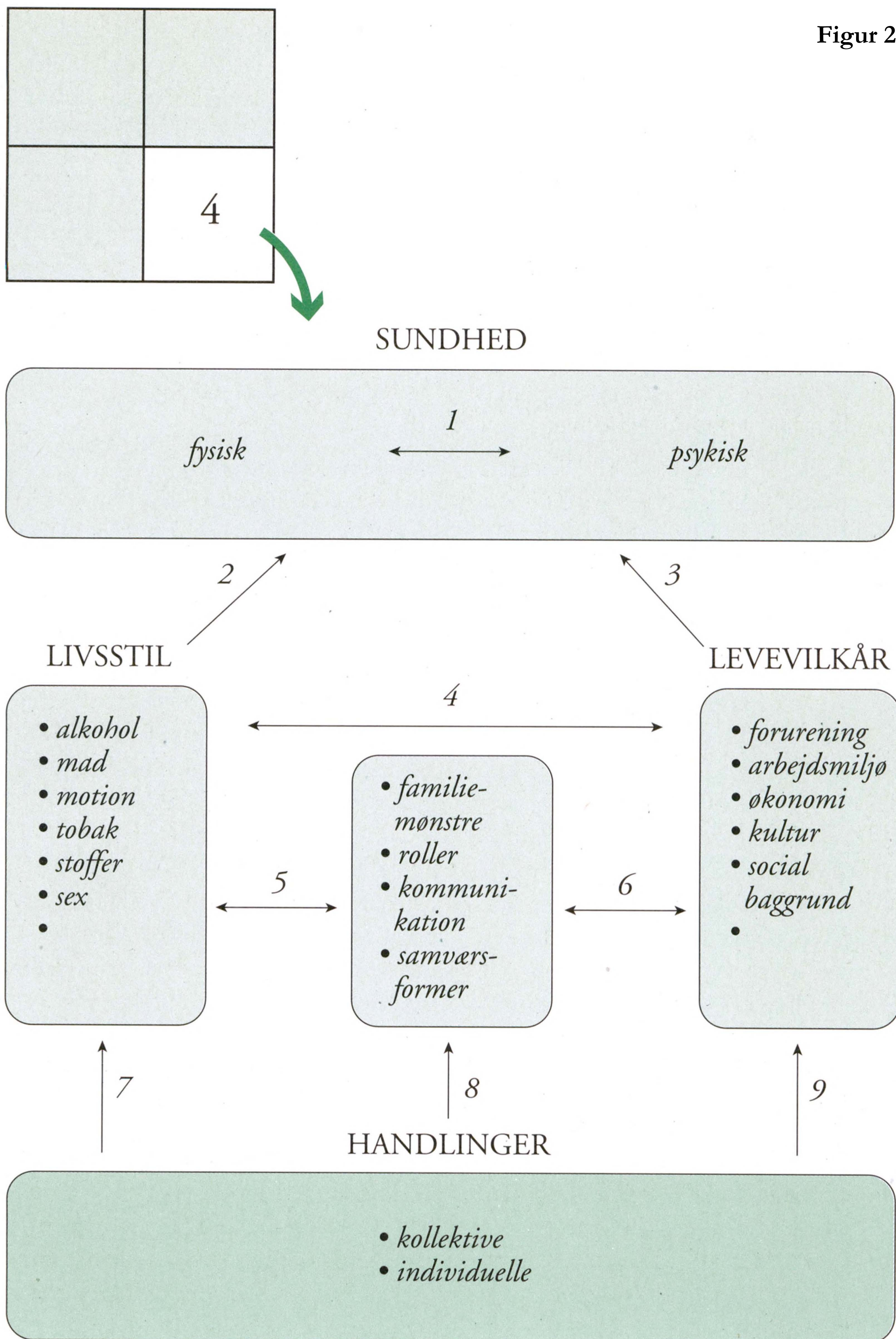
På baggrund af disse betragtninger er sundhedsfremme en proces, hvor det dels drejer det sig om at styrke livskvaliteten, dels drejer det sig om at forebygge sygdom. Såvel livskvalitet som sygdom skal relateres til livsstil og levevilkår. Begge dele er nødvendige at tage hensyn til både i undervisning og hverdag.

Figur 2 på følgende side beskriver det brede og positive sundhedsbegreb fra felt 4 i en sammenhæng.

Pil 1 viser, at sundhed både handler om fysiske og psykiske faktorer, som påvirker hinanden. Pil 2 og 3 viser, at både vores livsstil og levevilkår indvirker på sundheden. Pil 4 viser, at levevilkår og livsstil skal ses i en sammenhæng. Pil 5 og 6 viser, at familien skal ses i sammenhæng med levevilkår og livsstil. Pil 7, 8 og 9 viser, at sundhedsfremmende individuelle og kollektive handlinger skal ses i forhold til både livsstil, familieliv og levevilkår.

Specielt viser modellen, at der på den ene side er nogle levevilkår, som påvirker vores muligheder for at vælge, men at vi på den anden side har muligheder for at ændre på disse levevilkår via egne og fælles handlinger. Dette uddybes i afsnittet om de faglige synsvinkler. Det skal bemærkes, at arvelighedsforhold og herunder kønnet er et grundlæggende vilkår, der har stor betydning for vores liv, men ikke kan ændres på samme måde, som de øvrige levevilkår, der er fremhævet i modellen.

Figur 2

»Det giver jo ingen mening at se passivt til, hvis man ønsker radikale ændringer«.

Sundhedsbegrebet holder sammen på det obligatoriske emne

I undervisningen er det nødvendigt at holde sig disse sammenhænge for øje. Det brede og positive sundhedsbegreb er ganske enkelt forudsætningen for at forstå faghæftets ideer. Hvis sundhed, sex og familie betragtes helt adskilt med hver sit indhold, mål og arbejdsmetoder, vil det obligatoriske emnes bestemmelser for det første være helt misforstået. For det andet bliver det svært at nå at komme grundigt rundt i alle tre områder. Og for det tredje bliver det ikke muligt for eleverne at forstå samspillet mellem alle de forhold, som indvirker på vort liv.

Det betyder ikke, at alle emner altid skal handle om sundhed. Men det betyder, at alle læseplanens temaer giver mulighed for at tilgodese formålet med det obligatoriske emne, netop fordi det brede og positive sundhedsbegreb udgør grundlaget for formålet. Dette har således en række pædagogiske og faglige fordele:

- det skaber system og sammenhæng i det obligatoriske emnes tre områder (sundhed, seksualitet og familieliv)

- det giver mulighed for at vurdere enkelte sundheds-, sex- og familieemner i relation til sociale, økonomiske, kulturelle og miljømæssige vilkår
- det viser, at sundhed er en dynamisk tilstand, der påvirkes af mange forskellige forhold
- det gør handlinger og handlekompetence til centrale begreber.

Lærerens planlægning ud fra sundhedsmodellen

Læseplanen beskriver forskellige temaer, der skal arbejdes med i sammenhæng med de faglige synsvinkler. Via dette arbejde skal eleverne lære om de kundskabs- og færdighedsområder, som er gældende. Især de første fire »pinde« i kundskabsområderne (side 10) knytter sig tæt til de enkelte elementer i modellen i figur 2 (kasserne) og til relationerne mellem dem (pilene). Uanset om emnet er sex, familie eller sundhed, så har det betydning at opnå viden om levevilkår, livsstil, fysiske og psykiske aspekter af menneskets sundhed samt handlemuligheder.

Modellen kan derfor bruges til at overveje i hvilket omfang, de centrale kundskabs- og færdighedsområder tilgodeses. Det indledende eksempel viser, at hvis brugen af alkohol ses i både en bred og en positiv sammenhæng, så vil dette ene emne komme langt rundt i de bestemmelser, som skal opfyldes. Samtidigt får eleverne også en anvendelig viden, som de kan

handle ud fra i mange andre sammenhænge. Betragtet således er modellen et af lærerens redskaber til at planlægge, gennemføre og evaluere de enkelte forløb.

Elevernes brug af sundhedsmodellen

Eleverne bør efterhånden blive fortrolige med det brede og positive sundhedsbegreb gennem arbejdet med de valgte emner. Det er en god ide at vise eleverne modellen i tillempet form. Denne proces kan måske indledes med udgangspunkt i et af de indledende spørgsmål til dette kapitel. Start fx med en fælles samtale om, hvad der påvirker vores sundhed. Forslagene kommer som regel af sig selv, men stil nogle provokerende spørgsmål, hvis debatten går i stå, fx »er du sund, hvis...« Skriv elevernes ideer ned på tavlen og saml dem efterhånden i modellens forskellige elementer (livsstil, levevilkår, familien, sundhed, handlinger).

For langt de fleste vil det på et meget tidligt tidspunkt i skoleforløbet være forståeligt, at sundhed er andet end »gulerødder, frugt og tidligt i seng«! Hver gang et nyt emne tages op, bør det således overvejes, om det er relevant at bruge modellen sammen med eleverne, så de kan få et indtryk af de forskellige forhold, der spiller sammen.

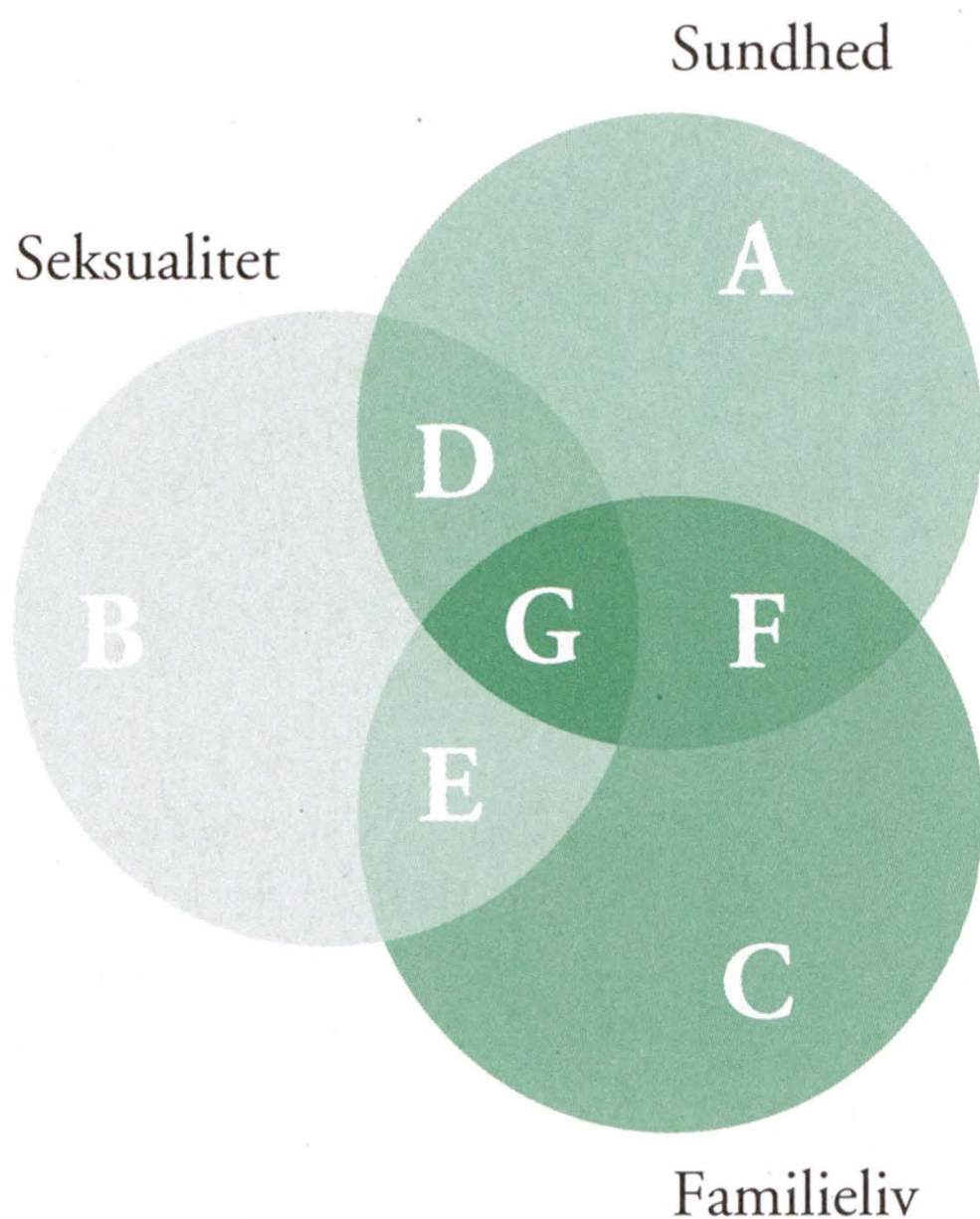
»I stedet for at den praktiserende læge blot giver patienten medicin mod symptomerne, kunne lægen prøve at kigge mere på årsagerne, men så skulle de nok ansættes på timebetaling«.

Relationer mellem sundheds-, sex- og familieemner

Det brede og positive sundhedsbegreb holder som nævnt fast i de fælles træk, der er ved de tre områder i forhold til vores totale liv. Det ændrer dog ikke på, at hvert område (sundhed, sex og familie) har nogle særlige emner, som ikke umiddelbart kan relateres til andre af områderne. Oftest vil de stå klart i elevernes bevidsthed, hvis de behandles som »rene« emner – men stadig med tanke for det brede og positive sundhedsbegreb.

Figur 3 viser, hvordan relationerne mellem sundheds-, seksualitets- og familieemner kan opfattes. Læseplanen beskriver ni temaer, som hver især indeholder forslag til et antal emner. Disse emner kan placeres forskellige steder i cirkelmodellen, og denne placering får indflydelse på emnets indhold.

Figur 3

Felt A, B og C viser, at det er muligt at arbejde med emner inden for hvert af de tre områder, uden at de nødvendigvis skal relateres til de øvrige områder. Fx viser:

- felt B, at der kan arbejdes med »rene« emner inden for seksualitetsområdet (fx erotik og kunstens verden, lyst, grænser og ansvar)
- felt C, at der kan arbejdes med »rene« emner inden for familieområdet (fx familieformer, om at sætte grænser i en familie, forældreroller).

Felt D, E og F rummer emner, der tydeligt placerer sig inden for to af områderne, fx viser:

- felt D, at et emne om seksuelt overførbare sygdomme giver mulighed for at arbejde med både sundhed og seksualitet
- felt E, at et emne om samvær i familien give mulighed for at arbejde med både familieliv og seksualitet.

Felt G rummer en række emner, som kan belyses fra alle tre områder. Selvom mange emner traditionelt placeres inden for felt A, B eller C, ligger der en udfordring i at »søge ind mod midten« og tænke de tre områder sammen.

- Narkotika kan nævnes som eksempel på et emne, der traditionelt placeres i det sundhedsmæssige felt A, men hvor undervisningen tilføres nye dimensioner, hvis emnet også ses i sammenhæng med seksualitet og familieliv.

Lærerens planlægning ud fra cirkelmodellen

Cirkelmodellen er et arbejdsredskab, der bruges til at vurdere, hvor hovedvægten skal være i forbindelse med de valgte emner. Den viser hvilken mulig sammenhæng, der findes mellem områderne på det planlægningsmæssige niveau. Typisk for alle eksempler ovenfor er, at de også kan ligge andre steder i modellen. I givet fald vil indholdet blive anderledes, andre ting prioriteres og arbejdets omfang ændres.

Set over en længere tidshorisont kan cirkelmodellen bruges til at overveje

progressionen i et emne. Eksempelvis vælger lærer og elever i fællesskab, at et emne om bolig og samliv fra temaet »Bolig og sundhed« skal være gennemgående over flere klassetrin.

De følgende spørgsmål skal blot give en ide om indholdet, og bør ses i sammenhæng med de faglige synsvinkler, der er beskrevet fra side 24. Når dette sker, vil et »rent« emne altid have en vis bredde. Desuden er det vigtigt at sikre, at der er en vis sammenhæng mellem de enkelte forløb, således at eleverne får brug for tidligere opnået viden.

Emnet om bolig og samliv kunne befinde sig i midten i cirkelmodellen (felt G). Her er altså mulighed for at arbejde med både sundhed, seksualitet og familieliv. På baggrund af elevernes erfaringer og forudsætninger både hjemmefra og fra tidligere forløb vælger læreren imidlertid at inddele emnet i flere forløb. Første gang handler det om vores bolig, fx:

- Hvordan bor vi, hvad er vores drømmebolig, hvordan bor mennesker andre steder i verden, er vores bolig et sundt sted at være, kan vi ændre på noget, hvordan har vi indrettet os med hensyn til forbrug af energi og ressourcer? I forløbet arbejder klassen overvejende med sundhedsmæssige forhold fra felt A.

Næste gang emnet tages op, bygges der videre på de tidligere erfaringer. Den sundhedsmæssige vinkel suppleres nu med aspekter, som fokuserer på familiens liv, fx:

- Hvordan lever vi sammen, hvad betyder hjemmets indretning for samlivet, hvordan lever familier i andre kulturer sammen, hvad gør vi sammen i weekenden, ved aftensmaden, til hverdag, hvilke forskelle og ligheder er der mellem forskellige former for familier, hvilke roller spiller vi hver især i familien? Forløbet ligger overvejende i felt C og F.

Tredje gang emnet tages op, lægges vægten på de unges muligheder for at mødes og være sammen, fx:

- Kan man have venner og kærester på besøg uden problemer, hvilke muligheder findes for at møde hinanden i boligkvarteret derhjemme, kan man snakke om kærlighed, sex og pubertet med forældrene, skal man være gift for at få børn? Forløbet handler overvejende om indhold fra seksualitets- og familieområdet (felt B og E).

I alle forløb kan der naturligvis være overlap. Flere aspekter kommer til, visse uddybes, andre tages op igen. Nogle lærere vil foretrække at arbejde med emnet ud fra felt G lige fra starten. Progressionen består da i hver gang at arbejde med nye problemstillinger, nye spørgsmål og nye udfordringer, som viser emnet i en sammenhæng. Andre lærere vil foretrække at splitte forløbet op på en måde, der kunne ligne førnævnte. Valget afhænger af elevernes oplevelser, erfaringer og viden, aktuelle

spørgsmål/problemer, lærerens målsætning og tidligere forløb – men naturligvis med hensyntagen til pointerne i det brede og positive sundhedsbegreb.

»Hvis vi vil slippe af med de problemer, som nu engang er, må vi stoppe angsten for at prøve nye ting«.

Elevernes brug af cirkelmodellen

Det vil også her være både fagligt og pædagogisk fornuftigt at lade eleverne få kendskab til modellen, hvad følgende eksempel kan vise:

Et emne vælges ud fra et spørgsmål fra nogle af drengene i klassen. Det har almen interesse, så det tages op som et fælles emne. Spørgsmålet (der hurtigt blev til flere) handler om pubertet, og klassen skal nu afgøre i hvilken sammenhæng, emnet skal ses. Drejer det sig om:

- pubertet, bumser, hår og menstruation?
- storebror derhjemme, som er en »pubertetsunge«?
- spørgsmål om seksuel debut?

En fælles lærer/elevsnak om indholdet vil hurtigt vise, at tingene hænger sammen. Cirkelmodellen kan bruges til at demonstrere denne pointe, men den kan også bruges til at beslutte, hvor hovedvægten skal lægges. Er vi mest interesserede i sundhed, familieliv eller sex i forhold til pubertet –

eller vil vi hele vejen rundt her og nu? Måske ender valget med, at familieproblemerne i forbindelse med pubertet gemmes til senere, men det er i givet fald nemt at anskueliggøre via cirkelmodellen. Desuden vil arbejdet med de faglige synsvinkler nemmere kunne struktureres, når det på forhånd er klart, hvad klassen vil blive klog på.

Arbejdet med de faglige synsvinkler

Handlekompetence – eller handlekraft – er en evne, som læreren ikke kan give eleverne, eller som de passivt kan få gennem undervisningen. Det er derimod en evne, som de tilegner sig aktivt. Derfor skal der lægges vægt på elevernes medvirken i alle undervisningens sammenhænge. Et aktivt læringsbegreb er en forudsætning for at opfylde målene med det obligatoriske emne. At undres, at undersøge og at slippe fantasien løs i arbejdet med at diskutere visioner om fremtiden er vigtige ingredienser i en sådan undervisning.

Når eleverne i en 7. klasse fx arbejder med emnet »sociale netværk«, opnår de indsigt i den betydning, disse netværk har for vores liv. Emnet behandles i forhold til bolig, skolen og arbejdslivet. Som en del af forløbet udvikler eleverne deres eget drømmeboligområde og deres drømmeskole, hvor ingen er alene eller lades i stikken, og hvor alle føler sig som del af et støttende og inspirerende fællesskab. Un-

dervejs har de forsøgt at forbedre miljøet på skolen og i lokalområdet ved blandt andet at starte en ungdomsklub. I begyndelsen mødte de modvilje, men den blev overvundet. Og de to første fester er måske allerede blevet afholdt. Gennem dette forløb har eleverne:

- oplevet betydningen af at fungere i et fællesskab
- fået viden om og indsigt i, hvordan isolation (fx arbejdsløshed) kan føre til øget sygelighed
- udviklet egne visioner om deres fremtidige liv, arbejde og boligform
- prøvet at forandre virkeligheden på skolen og i lokalområdet.

Elementer i handlekompetence og de faglige synsvinkler

Eleverne har mødt barrierer og oplevet succes'er. Det smitter af på deres engagement og dermed på deres lyst til at handle og være aktive. At eleverne opnår evnen og lysten til at handle og påvirke både deres eget liv, og de rammer dette liv leves inden for, er et af de vigtigste mål med undervisningen.

Udover en række almene færdigheder som evne til at formulere sig og samarbejde, rummer handlekompetence fire vigtige elementer, som undervisningen skal søge at bygge op. Det drejer sig om:

- viden og indsigt
- engagement
- visioner
- handleerfaringer.

For at nå dette mål skal der jævnfør læseplanen arbejdes med tre faglige synsvinkler. I dette afsnit gives der ideer til, hvordan disse faglige synsvinkler kan indgå i undervisningen. På alle klassetrin og uanset om det er emner fra sundheds-, seksualitets- eller familieområdet, kan de tre synsvinkler medvirke til at opfylde undervisningens formål og centrale kundskabs- og færdighedsområder.

De tre faglige synsvinkler er tænkt som inspiration og støtte, men ikke som garanti eller kontrol. Alligevel er de blevet til ud fra overvejelser om det overordnede mål og ud fra erfaringer fra mange skolers projekter. På den ene side gør de tre synsvinkler det klart, at det obligatoriske emnes faglighed er tværfaglig. På den anden side gør de det også klart, hvordan forskellige traditionelle faglige synsvinkler kan inddrages og er nødvendige for arbejdet med hvert enkelt emne. De tre synsvinkler kan stilles op som tre kasser med et sæt af spørgsmål til hver kasse (se følgende side).

Selvom rækkefølgen af de tre kasser virker logisk, vil det ikke nødvendigvis være den, der følges i undervisningen. Arbejdes fx med emnet »skolen som arbejdsplads« starter eleverne måske med at diskutere ændringer og forandringer, de kunne tænke sig, for derefter straks at forsøge at ændre forholdene. Måske vil eleverne ændre skolegården, så den bliver mere spændende og samtidig mere sikker. De tager kontakt til skoleledelse og skolebestyrelse, og finder ud af, at økonomien begræn-

UNDERSØGELSE OG BETYDNING AF ET EMNE

- hvorfor er dette emne vigtigt for os?
- hvilken betydning har det for os og for andre? – nu og i fremtiden?
- hvordan spiller levevilkår og livsstil ind?
- hvilke påvirkninger udsættes vi for og hvorfor (kampagner, reklamer etc.)?
- er der personer eller institutioner med forskellige interesser i emnet?
- hvordan var det før i tiden, og hvorfor har det udviklet sig, som det har?

UDVIKLING AF VISIONER OG ALTERNATIVER

- hvilke alternativer kan vi forestille os?
- hvordan er forholdene i andre lande og i andre kulturer?
- hvilke alternativer vil vi foretrække og hvorfor?

HANDLING OG FORANDRING

- hvilke forandringer skal der ske, for at vi nærmer os de opstillede visioner?
- skal der ske forandringer med os selv, i klassen, på skolen, i familien, i samfundet?
- hvilke handlemuligheder eksisterer for at opnå disse forandringer?
- hvilke barrierer er der for at udføre forskellige handlinger, og for at de fører til forandringer?
- hvilke handlinger vil vi sætte i gang?
- hvordan vil vi samle op på vore handlinger og evaluere dem?
- hvor står vi nu, og hvilke nye problemstillinger er dukket op?

ser mulighederne. Andre af skolens elever viser sig at være kritiske over for klassens ideer, da de hører om dem. Klassen beslutter sig for at lave en undersøgelse blandt alle skolens elever om deres syn på skolegårdens fremtidige udseende, inden de går videre. Eleverne startede i »forandrings- og hand-

lingsdelen«, men har altså nu fundet det nødvendigt at gå til »undersøgelserdelen«.

I lyset af ovenstående eksempel kan de tre synsvinkler ses som elevernes »dåseåbner« til de valgte emner og problemstillinger. Samtidig udgør de også lærerens konkrete planlægnings-

redskab, som arbejdet kan struktureres ud fra. I formuleringen af de forskellige spørgsmål er anvendt formen »vi«, da det er elever og lærere, som i samarbejde udvælger og belyser de valgte problemstillinger. Spørgsmålene kan hjælpe begge parter til at komme videre i processen i arbejdet med det enkelte emne, og de vil blandt andet være en hjælp til at udvælge indhold og relevante faglige input undervejs i forløbet.

De opstillede spørgsmål er ikke endegyldige, og undervejs vil der utvivlsomt blive føjet nye til. Mange vil måske lave deres egen rækkefølge af spørgsmål og synsvinkler, efter at de har været afprøvet på forskellige emner. Det vigtige er, at synsvinklerne udgør et redskab, som eleverne kan analysere, udvikle og forandre deres eget liv og omgivelserne med.

Nedenfor følger en præsentation af de tre faglige synsvinkler med eksempler på, hvordan de kan anvendes i undervisningen.

Undersøgelse og betydning

I starten af arbejdet med denne synsvinkel er ofte en »opvarmningsfase«, hvor eleverne sammen med deres lærer indkredser det emne, de skal arbejde med. Måske er udgangspunktet elevernes forargelse (fx over forurening eller over børneprostitution i fremmede lande), måske er det angst og frygt (fx billeder om krig i tv), måske er det undren (fx hvorfor det er de samme, der sidder og drikker i parken fra morgen til aften) eller måske er det et direkte ønske om forandringer (fx af

skolegården, af skolevejen eller af det psykiske arbejdsklima i klassen). Et emne kan også startes ved at eleverne svarer på udsagn som:

- det er for dårligt, at...
- jeg er glad for, at...
- er det meningen, at...
- hvordan holder vi fast i, at...
- jeg drømmer om, at ...
- det undrer os, at...
- hvordan kan det være, at...

Uanset hvordan emnet vælges og indkredses, er det af stor betydning, at eleverne gør sig klart, hvorfor det er vigtigt for dem at arbejde med. Det er en forudsætning for, at nysgerrighed bliver drivkraften for den videre proces. Selvom det er læreren, der har bragt emnet på bane, er det afgørende for det videre forløb, at eleverne kan se emnets relevans for dem selv og deres eget liv. Samtidig må emnet belyses, så eleverne opnår forståelse af de samfundsmæssige forhold, der ligger til grund for emnet.

»HIV-virussen bæres fra menneske til menneske, altså vi smitter hinanden, men er det så en selvforskyldt sygdom?«

Arbejdes fx med alkohol, er det vigtigt, at eleverne behandler det i forhold til fx skolen, klassen og klassefester. Men der bør også arbejdes med

de gode og dårlige sider af alkohol, vi oplever i vores kultur. Der er mange muligheder for at belyse disse sider. Inddrag statistikker fra sundhedsmyndigheder om sammenhænge mellem alkohol, sygdom og erhverv, send eleverne på tur i lokalområdet med et fotografiapparat med det formål at skildre alle de forskellige sammenhænge alkohol indgår i, lad eleverne undersøge forhold i andre lande, lad dem interviewe tjeneren på det lokale værtshus og lad dem diskutere årsagerne bag de seneste 30 års udvikling af danskernes alkoholvaner. Skriv eventuelt gode og dårlige sider op ved alkohol på to lister og lav på baggrund heraf en liste over alle de forhold, som påvirker menneskers forbrug af alkohol. Disse lister er spændende input for den videre diskussion i klassen.

På baggrund af disse muligheder kan eleverne få indsigt i, hvordan levevilkår og livsstil hænger tæt sammen. En indsigt, der kan generaliseres og anvendes på mange andre områder. Relevante statslige institutioner (fx Sundhedsstyrelsen) udarbejder løbende spændende data-materialer, der belyser disse sammenhænge. Ofte kan disse rekvireres ved henvendelse til Informationskontoret det pågældende sted. Det er helt afgørende, at eleverne erfarer, at levevilkårene og samfundet påvirker muligheden for at vælge, og at de med dette som udgangspunkt arbejder med, hvordan de samfundsmæssige rammer kan ændres. Dette tages op under den faglige synsvinkel om »handling og forandring«.

I forbindelse med flere emner kan reklamer eller kampagner spille en stor rolle for den opfattelse, vi har eller får. Arbejdes fx med emnet »selvtillid, selvverd og ligeværd« kan reklamer samles ind og analyseres for deres kønsopfattelser. Når opmærksomheden systematisk rettes mod såvel billeder som tekst, vil der afdækkes mange mere eller mindre skjulte budskaber i reklamer og kampagner (jævnfør fx annoncen med den lille dreng, der kommer løbende ud fra tandlægen: »*Mor, mor – han borede slet ikke!*«).

Giv fx eleverne til opgave at producere deres egen reklame for et valgt produkt. De skal spille på alle de tricks, som de kender fra tidens reklamer. De overvejelser, som de skal igennem i forbindelse med udformningen af deres egen reklame, vil senere øge elevernes kritiske sans, når de selv udsættes for reklamer i mange andre sammenhænge.

Arbejdet med reklamer og kampagner er et vigtigt led i at afdække de forskellige interesser, der gør sig gældende inden for det valgte emne. Et rollespil, hvor elever tildes forskellige roller, som skal rendyrkes i spillet, er en anden måde at synliggøre emnets forskellige interesser på. Hvis emnet eksempelvis er »den grønne forbruger«, kan en repræsentant fra Forbrugerstyrelsen, en lokal forbrugerrepræsentant, en økologisk landmand, en ejer af en industrialiseret kyllingefarm og en almindelig forbruger få forskellige interesser til at tone frem.

Undervejs udarbejder klassen lister

over de interesser, de efterhånden støder på. Kritisk gennemgang af skriftlige materialer (foldere, mødereferater m.m.) og interviews med udvalgte nøglepersoner vil give vigtige bidrag til disse lister. Siderne 44 til 47 indeholder flere forslag til elevundersøgelser.

Eleverne kan også arbejde med at forberede og udføre undervisning for andre som et led i undervisningen. Det er en effektiv måde at lære noget nyt på. Eleverne tilegner sig stoffet på en kvalitativt anden måde, når de er tvunget til at udvælge det relevante, at forberede sig på spørgsmål og gøre sig målet klart. Denne metode (learning by teaching) rummer gode muligheder for at øge elevernes kritiske stillingtagen, deres engagement og deres indsigt i det pågældende område.

6. klasse beslutter sig fx til at lave et undervisningsforløb om »krop, kropsbevidsthed og kropssprog« for en 4. klasse. De er tvunget til først at drøfte, hvad de mener, 4. klassen skal have ud af det og hvorfor. Dernæst skal de udvælge det relevante indhold, som på den ene side opfylder deres mål, og på den anden side fanger eleverne fra 4. klasse.

De overvejelser, som 6. klassen med vejledning fra læreren bringes ind i, er uvurderlige i forbindelse med udviklingen af deres egen handlekompetence. Metoden – eller princippet – kan inddrages i mange forskellige sammenhænge. Udbyttet afhænger dog især af, at læreren aktivt holder eleverne fast på de overvejelser, der skal gøres i blandt andet planlægningsdelen.

Visioner og alternativer

Synsvinklen hænger tæt sammen med den forrige. Alligevel kan det være en fordel at skille »visioner og alternativer« ud for at sikre, at fantasi og kreativitet får frit løb.

Flere af emnerne inden for det obligatoriske emne rummer store og alvorlige samfundsproblemer. I forbindelse med elevernes arbejde med at analysere og forstå disse alvorlige problemer (fx »angst for krig og vold« eller »globale forureningsproblemer«), bør der arbejdes med at opbygge en positiv fremtidsvision – et alternativ til de nuværende forhold. Men også indenfor andre emner (fx »bolig og samliv« eller »samvær i familien«) tilføres undervisningen et positivt forandringsaspekt via arbejdet med at udvikle visioner.

På alle klassetrin kan eleverne arbejde med at udvikle deres egne visioner om læseplanens emner. De kan fx udtrykke disse og fremlægge dem i form af modeller i ler, træ eller papir, tegninger, plakater, foredrag, digte, video-film, fotos, teaterstykker, happenings, dias, stile, kronikker m.m. En 2. klasse, der arbejder med at udvikle deres drømme-bolig vil måske bygge den i ler, mens en 9. klasse vil arbejde med digte og en musical, der udtrykker deres visioner om fremtidens bolig. I udarbejdelsen af visioner kan der hentes stor inspiration ved at eleverne opsøger lokalsamfundet.

Også internationale forhold kan bidrage til denne faglige synsvinkel. Gennem oplysninger fra andre kulturer kan eleverne ofte få nye synspunk-

ter på egne problemstillinger. Alene på det europæiske landkort er der mange forskelle, som kan give inspiration til arbejdet. Nogle klasser har den fordel at have flere forskellige landes kulturer repræsenteret i klassen. Elever fra disse lande kan bidrage til at åbne debatten om fx forskellige familieformer. En sådan fase kan inspirere alle klassens elever til at tænke over, at der er mange forskellige måder at leve sammen og bruge hinanden på.

Tal og fakta om andre lande i Europa (og den øvrige verden) kan ligeledes give spændende input til denne synsvinkel. Hvis en 5. klasse fx arbejder med emnet »familieformer og sociale netværk« kan det give stof til eftertanke, når eleverne konfronteres med det faktum, at den gennemsnitlige levetid for portugisere er et par år længere end for danskere. Og det på trods af, at hygiejnen, arbejdsmiljøet, det ydre miljø, sundhedsvæsenet, trafiksikkerheden m.m. er bedre i Danmark end i Portugal. Begynder de at sammenligne forhold som familieformer, sociale netværk, stress m.m. tilføres diskussionen og analysen af danske forhold nye og værdifulde dimensioner.

Også på andre måder kan det internationale perspektiv udnyttes. Flere og flere skoler – både i Danmark og i udlandet – er ved at få mulighed for at kommunikere ad elektronisk vej. Denne teknologi (elektronisk post, e-mail) åbner mulighed for, at eleverne i en klasse direkte kan kommunikere med elever i en klasse fra et andet land. Mulighederne udnyttes bedst, hvis ele-

verne fra de to klasser samarbejder om et emne, de har valgt i fællesskab. Dette samarbejde kan tilføre undervisningen nye perspektiver. Ikke mindst når danske elever skal forklare udenlandske elever om forhold, som er naturlige i Danmark. Det kunne fx være i forbindelse med familieformer, hvor danske institutioner (børnehaver, fritidshjem og plejehjem) vil medføre mange spørgsmål fra fx sydeuropæiske elever. Gennem denne proces kan eleverne se deres egen kultur og deres egne normer i et nyt lys. Især er det værdifuldt at bruge spørgsmål fra de faglige synsvinkler til at gøre kommunikationen til andet og mere end blot »hej med dig«! Måske fører det til, at eleverne senere besøger hinanden, og her får mulighed for direkte at udveksle ideer og erfaringer.

Ifølge formålet er det afgørende, at eleverne øger evnen til at tage kritisk stilling. Også i dette perspektiv er »visions-synsvinklen« af stor betydning. Kritisk stillingtagen indebærer blandt andet:

- at eleverne har muligheden for og er i stand til at sammenligne alternativer
- at de kan vurdere og diskutere disse alternativer
- og endelig at de er i stand til at præsentere og begrunde de valg, de har truffet.

I denne begrundelse spiller etik en vigtig rolle. Vores handlemåder, samværsformer og fremtidsvisioner er i sidste

ende funderet i tanker om, hvad det gode og rigtige liv er, men ofte er dette ikke erkendt. Begreber som solidaritet (fx med børn i den 3. verden), ligestyrelse (fx mellem kønnene) og hensynet til den svage er centrale at inddrage. Selv om visioner ofte tænkes som drømme om den bedst mulige fremtid og det ideelle liv, bør eleverne kunne begrunde og diskutere deres visioner på baggrund af etiske og værdimæssige overvejelser.

»Vi vil gerne huskes som unge af den generation, der gjorde et forsøg på at udrydde racismen«.

Fx har eleverne i en 9. klasse arbejdet med kyllinge- og ægproduktion som et eksempel på »prioriteringer mellem miljø/sundhed og økonomi« fra temaet »Miljø og sundhed«. I udviklingen af visioner har de opstillet kriterier for den måde, produktionen skal foregå på. Her må de etiske overvejelser så vidt muligt lægges frem til diskussion. Fx kan det være dyreetiske overvejelser om kyllingers velfærd, eller det kan være overvejelser om sælgerens ansvar for at oplyse forbrugerne om produktets kvalitet. Måske handler det om samfundets (statens) ansvar for at sikre fremtidens dyrehold og miljø og via fx tilskudsordninger at favorisere det miljø- og dyrevenlige landbrug.

Handling og forandring

Det virker naturligt at gå fra visionsdel til handlingsdel for at forsøge at forandre virkeligheden i retning mod de visioner, der er blevet stillet op. Billedet er imidlertid mere nuanceret.

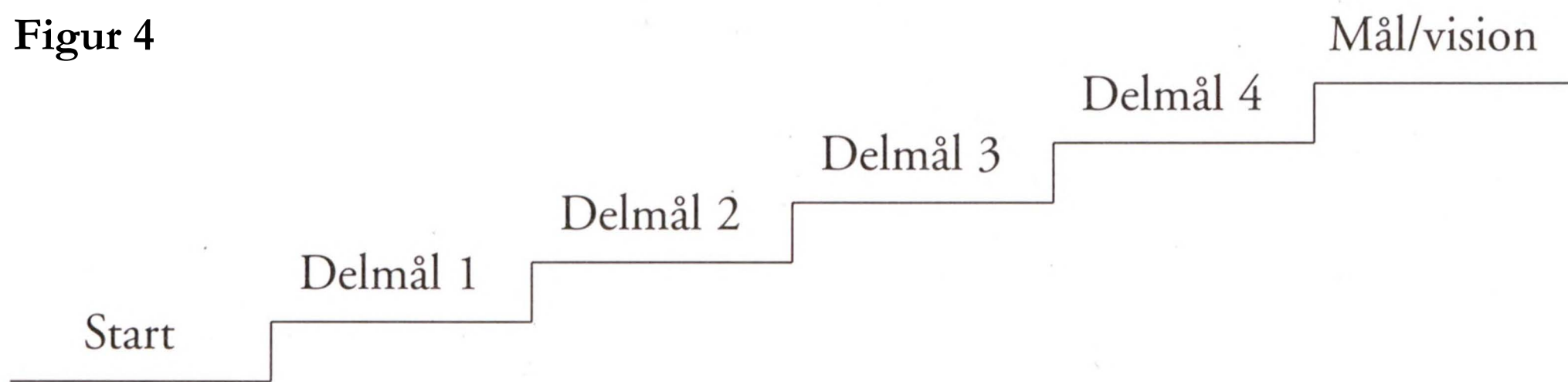
For det første er det vigtigt at skelne mellem handlinger og forandringer. Alt efter hvilke visioner, der er stillet op, må de ønskelige forandringer diskuteres. Dernæst må der udvikles ideer til handlinger, som – hvis de sættes i værk – har til formål at opnå de tilsigtede forandringer. Der må med andre ord lægges en strategi.

Eleverne har fx arbejdet med emnet »rent drikkevand og vandforbrug« som et lokalt og globalt miljøproblem. I den forbindelse har de opstillet en vision, der går på rigeligt og rent drikkevand for fremtidige generationer. I undersøgelsesfasen har eleverne fundet ud af, at husstande, industri og landbrug tegner sig for en stor del af vandforbruget. Skal det nedsættes, kræves der med andre ord forandringer på såvel forbrugerside som hos industri og landbrug.

Det er vigtigt at bryde det endelige mål (nedsættelsen af vandforbruget) ned i mindre delmål. Det er eksempelvis nødvendigt at sikre sig en opbakning bag projektet. Måske skal der indkaldes til et møde for elever og forældre. Måske er et møde i lokalsamfundet en god ide (fx i grundejerforeningen eller i boligblokkens fælleslokale). Herefter kan klassen henvende sig til kommunen eller andre.

Efter dette arbejde opstiller eleverne

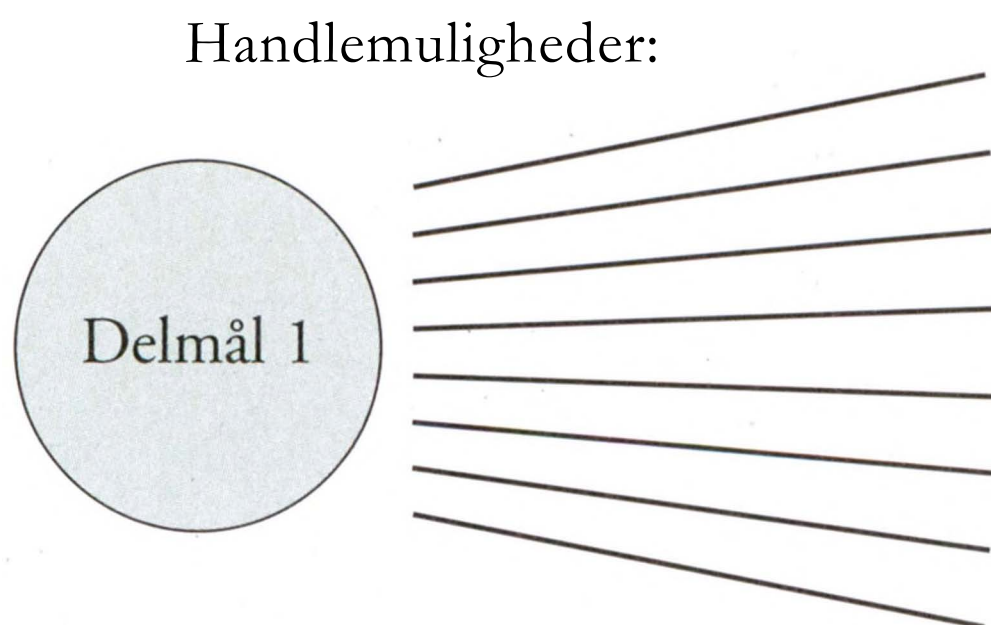
Figur 4

en serie delmål, der retter sig mod forandringer over for husholdninger, skole, industri og landbrug. Det kan illustreres grafisk som vist i figur 4.

Når disse delmål er stillet op, kan eleverne udvikle så mange forslag til handlinger for hvert enkelt delmål, som overhovedet muligt. For hvert enkelt delmål udfyldes en »vifte« af handlemuligheder (figur 5).

Figur 5

Hvis det første delmål er at afholde et møde i lokalsamfundet for at sikre sig opbakning, kan eleverne overveje, om de fx vil kontakte beboerne personligt eller pr. brev, om de vil indkalde via opslag og annoncer eller om de vil skrive et provokerende debatindlæg i

lokalavisen. Efter eleverne har udfyldt »vifterne« af handlemuligheder for de forskellige delmål, kan de prioritere mellem dem.

Nu har elever og lærer udarbejdet en strategi frem mod et mål med forslag til handlinger inden for det emne, der arbejdes med. Den skitserede fremgangsmåde kan bruges i arbejdet med alle læseplanens emner, hvad enten det drejer om stresshåndtering, samværsformer i familien, seksualitet og kærlighed, prævention og abort eller om fred i verden. Modellen kan naturligvis udbygges med overvejelser over hvilke barrierer, eleverne vil møde, når handlinger sættes i gang. Synsvinklen »handling og forandring« bidrager dermed til at sikre, at arbejdet ikke fører til apati og handlingslamelse.

Dernæst skal det overvejes, i hvilket omfang nogle af de opstillede handlinger i relation til emnet reelt skal sættes i gang. Måske vælger eleverne aktivt at påvirke deres egne måder at være på (fx selvværd og ligeværd i klassen), forhold på skolen (fx en skolebod eller skolekantine) eller forhold i det omgivende samfund (fx trafikforhold i skoleområdet).

Også de store, globale problemer kan der handles overfor ifølge denne metode. Arbejdes fx med krig i verden, beslutter eleverne sig måske for, at øget mellemfolkelig forståelse er et nødvendigt skridt frem mod en fredeligere verden. De søger derefter efter en venskabsklasse fra en skole i et krigshærgede område.

Vælger eleverne aktivt at påvirke forhold indenfor det aktuelle emne, vil der være grund til løbende at revidere strategien og at finde på nye delmål, efterhånden som de gør erfaringer med de handlinger, der sættes igang. Derved bliver evaluering og vurdering af forløbet også et fælles anliggende for lærer og elever. Og løber de panden mod en mur, må erfaringerne bearbejdes og strategien tages op til diskussion og ændres.

Derfor vil det ofte være nødvendigt at tage de to andre faglige synsvinkler op igen. Enten fordi årsagerne bag de aktuelle forhold ikke er undersøgt godt nok, eller måske fordi eleverne føler lyst til at ændre ved deres visioner. På denne måde kan arbejdet med de tre faglige synsvinkler tage form af en spiral, hvor klassen løbende vender tilbage til de tre synsvinkler for at kvalificere forløbet.

Elevforudsætninger og medbestemmelse

Det er forår i 6. klasse. Pigerne fniser og taler om drengene fra ottende. Klassens egne drenge værdiges ikke et blik. De bliver kun nærværende for

pigerne, når støjniveauet bliver for højt, eller et pennalhus rammer ned midt blandt den lukkede pigegruppe. En pige spørger den lærer, som netop kommer ind, om drengene ikke snart vokser fra småbørnsalderen. Det udløser et brøl blandt drengene – de mener, at det er pigerne, som opfører sig for voksent og er alt for kedelige!

De fleste lærere kender situationen. Skal man gå videre i det planlagte forløb, og skyde uroen ind under de sædvanlige pubertetsproblemer? Eller skal man bruge spørgsmålet som udgangspunkt for en fælles diskussion, hvor der måske er gode muligheder for at engagere eleverne i et egentligt forløb?

Undervisningen tilføres nogle kvaliteter, hvis man kan, vil og tør gribe en spontan opstået interesse fra elevside. Det hele bliver mere uforudsigeligt, men det kan også give nogle forløb, hvor det er elevernes nysgerrighed, videbegærlighed og engagement, der er drivkraften. Langt de fleste af læseplanens emner berører på den ene eller anden måde meget personlige sider af elevernes liv. Der vil ofte opstå situationer, som alle elever har en særlig interesse i, så mulighederne for at »gribe en situation i farten« og gøre den til fælles undervisning er i vidt omfang tilstede.

Alligevel får spontane forløb let en særstatus, hvor de opfattes som løsrevet fra det, der skal nås. Det er af stor betydning at være opmærksom på, at diskussioner med udgangspunkt i en pludselig opdukket situation kan være mindst lige så lærerige, som de nøje planlagte forløb. Fra side 24 omtales

de faglige synsvinkler, som det obligatoriske emne benytter sig af. Disse synsvinkler er et arbejdsredskab, som kan bruges i alle situationer – og altså også til at analysere og endevende de hverdagsproblemer, der pludselig kan opstå. Undervisningen bør derfor være en vekselvirkning mellem det planlagte og det mere spontane, men samtidigt være åben for at kombinere disse to typer af forløb.

Fleksibel planlægning

At det skal være muligt at tage relevante emner, spørgsmål eller problemstillinger op, når de trænger sig på, ses også ved at læseplanens temaer ikke er opdelt i faser. Det er sjældent muligt *på forhånd* at tilrettelægge arbejdet i detaljer i bestemte forløb på bestemte klassetrin. Det ændrer imidlertid ikke ved, at det er lærerens opgave at tilgode-se læseplanen og dermed også de centrale kundskabs- og færdighedsområder. Den pædagogiske udfordring er konstant at se elevernes ønsker i relation til de mål, der er sat for undervisningen.

Det er en udbredt erfaring, at jo mere der er planlagt på forhånd, jo mindre bliver elevernes muligheder for at påvirke indholdet! Dette problem kan kun løses ved hjælp af en planlægning fra lærerside, hvor emnet er vurderet i forhold til de gældende bestemmelser, men på en måde, så man er åben og forberedt på de ændringer, der kan opstå undervejs. Det indebærer, udover egen faglig forberedelse, overvejelser om følgende:

- hvad er målet med emnet?
- hvordan tilgodeses det brede og positive sundhedsbegreb
- hvilke kundskaber og færdigheder skal der specielt lægges vægt på, og hvilke berører vi kun?
- hvordan kan de faglige synsvinkler inddrages?
- hvor kan emnet placeres i cirkelmodellen, og hvor skal hovedvægten lægges?
- hvad kan eleverne være med til at bestemme?
- hvad ved eleverne i forvejen om emnet, og hvordan kan denne viden bruges?

Mere af spørgsmålene hører til en almindelig faglig pædagogisk planlægning. I det følgende bliver enkelte af dem uddybet i forhold til de kriterier, som står i læseplanen.

Læseplanens kriterier for valg af indhold

Det ideelle udgangspunkt for læring er, at eleverne aktivt involveres i alle beslutninger om undervisningens indhold. Oftest er der dog på forhånd sat nogle grænser for, hvad de kan være med til at bestemme. En forudsætning for, at eleverne engagerer sig og vil tage et medansvar for at nå de fælles mål, er, at de ved hvor og hvordan, de kan være med til at præge et forløb. Det er derfor helt afgørende, at man som lærer er parat til at begrunde sine beslutninger overfor eleverne, så skjulte dagsordener så vidt muligt undgås.

Eleverne er fx med til at bestemme på et eller flere af følgende niveauer:

- valg af tema og/eller emne
- valg af spørgsmål og problemstillinger
- udvikling af visioner og ønsker om alternativer
- valg af aktiviteter og handlinger
- evalueringsmåde.

Under alle omstændigheder skal der tages hensyn til læseplanens kriterier for indholdsvalg.

Første kriterium (side 13) fremhæver, at alle emner skal vælges, så de tager hensyn til elevernes personlige oplevelser og opfattelser. Det kan være noget, der er sket derhjemme, blandt kammeraterne, i skolen, i fjernsynet eller under en ferie. Elevernes bearbejder deres indtryk mere eller mindre bevidst, og det kommer til udtryk gennem meninger om fx kærlighed, krig, vold, miljø, venner, sex og sundhed.

Det andet kriterium fokuserer på aktuelle begivenheder af fælles interesse. Det kan måske være en aktuel video, en diskussion på skolen, i fritidsklubben eller i lokalsamfundet. En sag fra medierne eller et problem i klassen er andre eksempler på aktuelle begivenheder, der kan være et naturligt udgangspunkt for undervisningen.

Endelig er progressionen i elevernes fysiske, psykiske og sociale udvikling vigtig at være opmærksom på (tredje kriterium). Eksempler på dette er modenhed, seksuel debut, pige/dren-

geudvikling, pubertet, følelser, klike-dannelse og ændringer i familieforholdene. Både fysisk, psykisk og socialt er spredningen stor i en klasse. Derfor kan emner ikke på forhånd relateres til bestemte alderstrin.

Kriterierne kan i øvrigt ikke prioriteres, men skal ses i en helhed. Eksempelvis bliver et emne om pubertet oftest taget op omkring sjette klasse. Det er i overensstemmelse med det tredje kriterium, men hvis en stor del af eleverne i anden klasse føler sig tyranniserede af søskende i pubertetsalderen, så er det måske også et relevant emne hos de mindre. Det bliver nu blot inddraget på baggrund af andre kriterier og dermed også med et andet udgangspunkt, en anden placering i cirkelmodellen og et andet indhold end i sjette klasse.

Ikke alle emner er velegnede

Læseplanen beskriver ni temaer, som hver især skal belyses med mindst et konkret emne i det samlede skoleforløb. Derfor er der naturligvis ikke frit valg for eleverne hver gang. De ni temaer kan i øvrigt rumme andre emner, end dem læseplanen foreslår, så der er mangfoldige muligheder for at tilgodese kravet.

Det fjerde kriterium i læseplanen (side 14) fremhæver, at læreren skal sikre, at emnerne hver især tilgodeser et bredt udsnit af de centrale kundskabs- og færdighedsområder. Alle emner skal ikke dække alle kundskaber og færdigheder hver gang, men et

planlagt emne må heller ikke blive så snævert, at der kun arbejdes med et enkelt kundskabsområde. Denne pointe er uddybet på siderne 16 til 21.

Det femte kriterium peger på, at emnerne samlet skal vise eksempler på samspillet mellem sundhed, seksualitet og familieliv. Kriteriet knytter sig tæt til de overvejelser om cirkelmodellen, som står på siderne 21 til 24.

Den største del af de valgte emner og problemstillinger forudsætter, at eleverne ikke kun får en forståelse *af* indholdet, men også *for* indholdet. Viden alene gør det ikke, men skal relateres til værdier, følelser og holdninger. Derfor skal emnerne så vidt muligt inddrage arbejds- og udtryksformer, der giver eleverne en intens og autentisk oplevelse af emnernes særpræg (det sjette kriterium). Dels skal der arbejdes med flere forskellige udtryks- og arbejdsformer, så eleverne får mange forskellige indtryk og sansesmæssige oplevelser (det intense). Dels er det vigtigt, at eleverne kommer ud i verden omkring skolen, og oplever tingene på egen hånd (på siderne 41-46 uddybes dette).

Et eksempel på baggrund af kriterierne

Læreren i sjette klasse vælger på baggrund af de tre første kriterier at arbejde med et emne om pubertet fra temaet »personlig vækst og udvikling«. De følgende ideer er knyttet til netop dette emne, men de har gyldighed i andre situationer. Prøv fx at erstatte emnet

pubertet med familieformer og sociale netværk, forelskelse og kærlighed eller sundhed/sygdom og erhverv.

Pubertet kan placeres flere steder i cirkelmodellen, men det mest naturlige vil være at lægge emnet i midten. I puberteten vil de unge ofte synes, at familien ikke længere er den trygge base, de hidtil har kendt. En erkendelse af ikke at være alene i verden kan åbne for gode og indholdsrige diskussioner om det rimelige og urimelige i forældres krav til de unge. Måske ses en konflikt mellem de unges frigørelsestrang og spirende seksualitet og forældrenes ønske om at passe på deres børn og sikre dem en sund udvikling. Også her kan meget vedkommende undervisning finde sted.

Eleverne er med til at planlægge hvilke spørgsmål, de skal finde svar på – altså brugen af de faglige synsvinkler. Fx skriver de ned, hvad de gerne vil blive klogere på om pubertet, de »vildeste« historier, de kender, deres fordomme, hvordan de kunne tænke sig at arbejde med emnet og hvorfor de synes, det er så spændende lige nu. I samtalen med eleverne kan læreren få værdifuld viden om elevernes hverdagserfaringer, om deres opfattelse af forskellige begreber, værdier og beslutninger og om deres stærke og svage sider. Det er naturligvis vigtigt at være opmærksom på, at det ofte er meget personlige forhold, der tages op til debat.

Skriv eventuelt udsagn og ønsker ned på vægaviser eller en flip-over, som derefter jævnligt konfronteres

med de konkrete aktiviteter. Her er et godt redskab til at justere forløbet undervejs. Går det, som vi planlagde? Bidrager alle med vigtig viden i forhold til de fælles mål?

Der findes en fælles sum af erfaringer på grund af alder og køn, men alligevel er elevernes forudsætninger ret forskellige (fx familieforhold, socialt miljø, interesser og modenhed). Det tilfører undervisningen spændende dimensioner, hvis elever fra flere lande eller fra forskellige familieformer er tilstede i samme klasse. Med udgangspunkt i dansk kultur og danske livsformer kan der stilles mange spørgsmål, som både bidrager til at udvikle elevernes forståelse af andre kulturers normer og historie, og samtidigt sætter tanker i gang om forbedringer af egne forhold. Eksempler på spørgsmål er:

- Hvad er typisk dansk, tyrkisk, afghansk, nordisk? Er seksualmoralen forskellig? Hvordan tackles pubertetsproblemerne hjemme/i forskellige lande? Udvikler vi os ens forskellige steder i verden?

Varierede undersøgelser og udtryksformer kan inddrages ved fx at arbejde med skønlitterære tekster, sangtekster, biografilm, teater, dans, skrivning og digtning. Fx vælger eleverne at opføre et teaterstykke om pubertet for fjerde klasserne. De gør sig klart, hvad der er væsentligt at formidle videre og på hvilken måde, de vil komme ud med deres budskab. Disse valg bidrager til at udvikle en kritisk stillingtagen, da

alt jo ikke er lige godt. Her er mange muligheder for at leve sig ind i forskellige roller, og ofte giver arbejdet en bevidsthed om interesse modsætninger, som kan bruges i mange andre situationer.

Så vidt det er muligt, skal eleverne i »nærkontakt« med de valgte emner, spørgsmål eller problemstillinger. Måske vælger de at arrangere en panel-diskussion, hvor personer med en holdning til teenagere inviteres. Det kan fx være politikere, forældre, en medarbejder fra ungdomsradioen eller pædagoger fra ungdomsklubberne. Et ældre ægtepar inviteres til at fortælle om deres ungdom og om at leve i et parforhold. En bøsse fortæller, hvordan det er at finde ud af, at man er anderledes, end normerne foreskriver. Ideerne uddybes i afsnittet om samarbejde mellem skole og lokalsamfund.

Evaluering

Den afsluttende evaluering af emnet er en fælles proces, hvor både lærer og elever er aktive. Igen konfronteres arbejdet med de ønsker, planer og forventninger, som var opstillet på forhånd, fx:

- nåede vi det, vi skulle?
- blev vi klogere om emnet?
- var det relevante undersøgelser, vi foretog?
- hvad kan vores viden bruges til i andre sammenhænge?
- hvilke forandringer er der sket?

Klassen bør også evaluere andet end den faglige proces, fx:

- hvordan arbejdede vi sammen elev/elev og elev/lærer?
- brugte vi den inviterede person udefra godt nok?
- hvordan blev vi modtaget de steder, vi besøgte?
- var de valgte materialer velegnede?

På dette tidspunkt er læreren (og måske også eleverne) allerede i gang med at overveje, hvad der næste gang skal arbejdes med, fx:

- gav emnet anledning til nye emner eller nye spørgsmål under de faglige synsvinkler?
- var der noget, der skulle tages op igen?
- hvordan kan der skabes en sammenhæng mellem det netop afsluttede og det kommende emne?

Ofte vil det være en fordel at bruge sundhedsmodellen (side 19) i en evaluering. Gennem samtaler, små spørgeskemaer, elevernes tegninger eller andre fremstillingsformer er det muligt at undersøge, om eleverne anvender et bredt og positivt sundhedsbegreb i forhold til det valgte emne – eller om de nærmere placerer sig i et af de tre andre felter i figur 1 (side 17). Hvis læreren eksempelvis finder ud af, at eleverne kun ser pubertetsproblemer som udtryk for et fysisk problem, så er der grund til at tage emnet op på et

andet tidspunkt. Denne evaluering kan være til lærerens egen brug, men bedst vil det være, hvis den sker i fællesskab med eleverne.

Et andet nyttigt hjælpemiddel til at evaluere over flere skoleår er »klassens dagbog«. Det obligatoriske emne kan tages op i mange sammenhænge og i mange fag. Klassen skifter lærere undervejs og det kan være en vanskelig opgave at holde nogenlunde styr på, hvad der er arbejdet med. I dagbogen står fx noget om fagligt indhold, aktiviteter og handlinger, samarbejdspartnere og ønsker til nye emner. Overvejelserne kan eventuelt systematiseres i forhold til sundhedsmodellen og cirkelmodellen, så det nemt kan overskues, hvad der mangler, hvor problemerne er, og hvad klassen hidtil har arbejdet med.

Drenge, piger, sprog og seksualundervisning

Det er en dobbelttime, og 7. klasse deles op i mindre grupper. Grupperne kan være af blandet køn, eller det kan være rene drenge/pigegrupper alt efter lærerens kendskab til klassen. Grupperne skriver alle de ord, de kender for det mandlige og det kvindelige kønsorgan samt for samleje. Ordene skrives op på tavlen i kolonner under de tre overskrifter. Reaktionen er mangfoldige:

- Hvordan staves det? Det kan man da ikke sige? Har I aldrig hørt den før? Nogle rødmer, alle griner.

Forargelse og overraskelse er andre stemninger, der kommer til udtryk.

De tre lister viser sig at blive lange. Nu står ordene på tavlen, og undervejs er der taget nogle valg, som gør dem til et brugbart redskab i undervisningen. Denne lille øvelse giver nogle fordele, fordi:

- den åbner for en samtale om, hvorfor det mon oftest er drengene, der kan de fleste ord både for deres eget og pigernes kønsorgan
- den er springbræt til en diskussion om, hvorfor vi har behov for så mange forskellige ord for det samme, og hvor inspirationen til alle disse sproglomster kommer fra
- det bliver tydeligt, at der ligger magtrelationer i ordene.

Elevernes forskellige forudsætninger kommer i høj grad til udtryk gennem deres sprogbrug. Drengene og pigerne bruger ikke de samme ord, når de taler om sex og følelser. Ligeledes taler de om forskellige ting inden for disse områder. Denne forskel i opfattelser og sprogbrug kan genfindes blandt lærerne. Især i forhold til seksualundervisning opstår spørgsmål om, hvad der falder naturligt for den enkelte, og hvad der er legitimt. Forskellige svar kommer ofte til udtryk ved, at vi gennem vores sprogbrug kan virke enten for kliniske eller for pågående.

Det er først og fremmest vigtigt at få vanskelighederne frem i lyset, så de

endeledes og bruges til at træffe nogle fælles beslutninger. Det er en god ide, hvis læreren er parat til at tage en dialog om, hvilke ord han bryder sig om at høre/sige, og hvorfor nogle ord falder nemmere end andre. Hermed kan især de frække ord afdramatiseres og indgå på en fornuftig måde i undervisningen.

Gennem samtalen om ordenes magt kan klassen også komme ind på drenge og pigers seksuelle identitet og selvværdsfølelse. Ordene for de mandlige kønsorganer er oftest præstations-, magt- eller krigsord, mens ordene for de kvindelige kønsorganer tit omtales nedladende som brugsredskaber. Samlejeordene følger samme linie. Hvilke årsager er der til forskelle og ligheder, og hvilke konflikter ligger skjult?

Et eksempel er de forskellige forventninger, der er til, hvad det indebærer at være forelsket. Hvilke holdninger og følelser har den enkelte til den, han/hun går i seng med. Vil man overhovedet i seng med sin kæreste? Udsagn fra medier, blade og større kammerater skaber tit nogle fordomme. Drengene forventes at fokusere på selve den seksuelle præstation, mens pigene nærmere forventes at fokusere på følelser. Hvorfor er det sådan, hvem er det, der skaber disse forventninger og fordomme, og hvilke konflikter kan det give parterne imellem?

Uanset hvordan lærer og elever griber det an, så er en varm og tryk atmosfære vigtig. Den kommer ikke af sig selv, men skabes gennem samværet og samtalen. Hvis snakken om de

**Billedet fjernet på grund
af ophavsret**

Tegning: Theis Andersen.

frække ord præges af dette arbejdsklima, så er der gode muligheder for, at eleverne får råheden ud af ordene. Med en indledning i stil med eksemplet får læreren også signaleret, at seksualundervisning er andet og mere end undervisning i prævention, sexsygdomme og menstruationscyklus. Seksualitet vedrører mange sider af livet – og sanseligheden, kærligheden og lysten er ikke forbeholdt særlige grupper eller aldre.

»Frygten der inderst inde er i os mennesker, er jo ikke kun frygten for atombomben eller den tiltagende forurening og forgiftning af alt spiseligt, men mere frygten for ikke at være som andre, særlig dem på vores egen alder«.

Skolen i lokalsamfundet og elevernes aktive engagement

Eleverne kan være aktive på mange forskellige måder. Fx kan de arbejde med praktiske undersøgelser med det formål at kaste lys over en problemstilling, for at blive klogere på status quo eller på årsagerne bag den nuværende situation. Disse undersøgelser kan være af både naturfaglig og af samfundsfaglig karakter.

To slags praktiske undersøgelser

Arbejdes der i undervisningen med et emne om lokale miljøproblemer fra temaet »miljø og sundhed«, kan eleverne fx beslutte sig for at undersøge omfanget af forureningen af en nærliggende å.

Mange forskellige fysiske, kemiske og biologiske metoder inddrages. Fx måles ilt-indholdet og sammenlignes med andre åer i lokalområdet. Desuden undersøges dyre- og planteliv i forskellige afstande fra en eventuel forureningskilde. Disse naturfaglige praktiske undersøgelser i lokalområdet giver eleverne en viden om, hvor alvorligt problemet faktisk er.

Men også samfundsfaglige undersøgelser er nødvendige at inddrage i arbejdet med et lokalt miljøproblem. Giver eleverne sig i kast med at interviewe beboerne i lokalområdet, er sigtet at afdække befolkningens holdninger til det emne (fx den forurenede å), der arbejdes med. Afdækning af holdninger, oplevelser og erfaringer hos eleverne selv og hos andre på og uden for skolen er værdifulde elementer, der hører med til belysning og undersøgelse af et miljøproblem. Interviewet og andre ikke-naturfaglige metoder kan indfange disse kvaliteter.

Forskellige personer eller grupper med interesse i emnet kan interviewes med det formål at undersøge interessekonflikter, årsager og løsningsmuligheder. Det kan være politikere, erhvervsfolk eller personer fra en lokal beboergruppe. Indsamling og studier af skrevne dokumenter kan supplere interviews og spørgeskemaundersøgel-

ser med henblik på at få klarhed over væsentlige beslutninger og magtforhold bag de aktuelle vilkår. Det kunne fx være byrådets mødereferater, eller det kunne være ansøgninger til kommunen fra borgere, industri eller andre institutioner.

Også udvikling og opstilling af visioner og ideer kan hente inspiration fra undersøgelser, hvor elever aktivt undersøger og udfordrer deres omverden. En fjerde klasse arbejder med et emne om boligen og sociale netværk i nærmiljøet fra temaet »Bolig og sundhed«. Fx tager de på en rundtur til det lokale plejehjem, til et kollektiv og til familier i et to-families hus for at se, spørge og snakke. Sådanne aktiviteter bidrager til udviklingen af elevernes egne visioner og holdninger til deres fremtidige liv og de muligheder, det giver. Hermed kan de efterfølgende diskussioner i klassen få kød og blod.

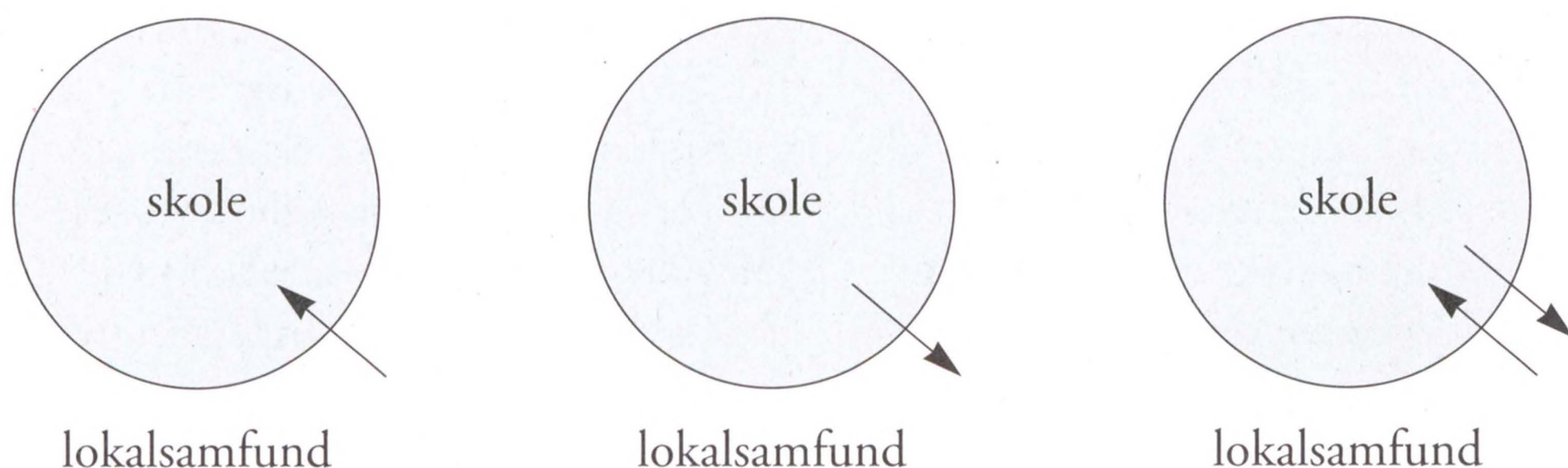
Praktiske undersøgelser af samfundsfaglig art er altså nødvendige og væsentlige for at belyse det emne, der arbejdes med. Det gælder for alle de

emner, der er foreslået i læseplanen. Naturfaglige undersøgelser vil ofte afdække det konkrete emnes fremtrædelsesform og grad af alvorlighed (fx åens forurening eller alkohols indvirkning på menneskets organisme). De samfundsfaglige undersøgelser går i højere grad »bag om« emnet eller problemet for derved at afdække årsager, interesser og løsningsmuligheder. Begge typer af undersøgelser vil derfor supplere hinanden i den konkrete undervisning.

Skolen som aktiv i lokalsamfundet

I flere af eksemplerne ovenfor er eleverne aktive uden for skolen, i lokalsamfundet og i den omgivende natur. Når eleverne inddrager og arbejder med lokalområdets forhold, får undervisningen ofte en større grad af virkelighed. Den bliver mere autentisk. En mere virkelighedsnær undervisning, hvor samarbejdet mellem skole og lokalsamfund styrkes, rummer store muligheder i forhold til udvik-

Figur 6

ling af elevernes engagement og indsigt.

I figur 6 viser modellerne tre forskellige former for samarbejde mellem skole og lokalsamfund.

Fra lokalsamfund til skole:

Modellen til venstre viser den situation, hvor skolen inddrager personer fra lokalsamfundet i undervisningen. Det er fx en kommunalpolitiker, en tekniker fra kommunens miljøforvaltning, en repræsentant fra en lokal beboerforening eller en skolelæge. Disse personer kan besøge skolen eller klassen som et led i undervisningen. De kan lægge op til diskussion, og de kan præsentere konkrete erfaringer og perspektiver fra det virkelige liv.

Lægen taler fx om udviklingen i kønssygdomme, en lokal kunstner om sit syn på kunst og seksualitet, en politimand om vold og fremmedhad eller en person fra kommunens tekniske forvaltning om trafikplaner og udvikling i skolens nærområde. Oplæg af denne karakter indeholder lokale perspektiver, der gør undervisningen mere virkelighedsnær og dermed også er med til at fastholde og udvikle elevernes engagement.

Fra skole til lokalsamfund:

Modellen i midten viser den situation, hvor eleverne bevæger sig ud i lokalsamfundet. Her er det eleverne, der aktivt opsøger og møder virkeligheden. I den forrige model er det i højere grad virkeligheden, der »bringes« ind i skolen, og møder eleverne.

Klasselokalet udvides periodevis til hele det omgivende samfund, hvorfra eleverne kan hente deres erfaringer. Fx kan elever, der arbejder med et emne om trafik, miljø og sikkerhed fra læseplanens tema om »Miljø og sundhed« undersøge antal biler og busser og deres hastigheder på forskellige tider af døgnet på skolevejen. Derefter kan eleverne søge at ændre på disse forhold ved fx at skrive til kommunen og amtet, få politikere i tale, skrive læserbreve, afholde debatmøder for andre på skolen, for forældre eller for offentligheden.

Denne form for samarbejde vil blandt andet være med til at give eleverne erfaringer med muligheder og barrierer for handlinger i et demokratisk samfund. I denne model er eleverne med andre ord aktive i lokalsamfundet både med hensyn til at undersøge og forandre de forhold, de arbejder med.

Dialog-modellen:

Den højre model – dialogmodellen – er en kombination af de to forrige. I denne type af samarbejde inddrages nøglepersoner fra lokalsamfundet i projektet eller undervisningsforløbet fra dets start. I forbindelse med emnet om trafik, miljø og sikkerhed kan en tekniker eller en repræsentant fra politiet være med til at vise eleverne, hvorledes undersøgelser af trafikforhold kan udføres, inden de eventuelt selv går igang. En person fra den kommunale forvaltning kan gå i dialog med eleverne om hvilke muligheder, der

eksisterer for at få indflydelse i kommunen, inden eleverne selv lægger en strategi for forhold, de vil søge at ændre. En journalist fra lokalpressen kan øse ud af erfaringer om, hvordan man formulerer sig og får folk i tale. Forældregruppen kan ligeledes inddrages som ressourcepersoner i forskellige sammenhænge.

Disse nøglepersoner kan vise sig at være værdifulde kontaktpersoner i det videre forløb. Det vil eksempelvis være lettere at få lokalavisen til at skrive om projektet, hvis de har været inddraget på et tidligere tidspunkt. Sådanne samarbejder kan måske også sætte debat og handling i gang i lokalsamfundet.

Der ligger uden tvivl ubrugte potentialer for samarbejdet mellem skole og lokalsamfund. Det er naturligvis vigtigt at være opmærksom på, at undersøgelser af denne karakter kommer tæt på lokale særinteresser (fx hos kommunen, forældre, foreninger, amtet). De skal derfor foretages med respekt for det demokrati, som skolen og samfundet bygger på. Når dette sker, så vil samarbejdet have alle muligheder for at være til fordel både for skolens undervisning i sundhed, seksualitet og familieliv og for udviklingen af et levende og aktivt lokalsamfund.

Det obligatoriske emne i hverdag og undervisning

Sundheds- og seksualundervisning og familiekundskab kan inddrages flere

steder i skolens undervisning og hverdag – trods manglende »faste« timer på skemaet. Hver især giver de følgende forslag varierede muligheder for omfang og indhold, som kan kombineres på forskellig vis.

Koordination og samarbejde

Klasselæreren:

Klasselæreren har en koordinerende funktion i forhold til de obligatoriske emner. Klasselæreren har dermed et overblik over hvilke temaer, der er arbejdet med. Typiske koordineringsopgaver søger svar på spørgsmål af følgende art:

- hvad mangler ifølge læseplanen?
- hvem varetager præcis dette emne?
- hvilke fag kan og vil være med i et samarbejde om særlige emner?

Ofte vil klasselæreren ikke alene koordinere, men også selv stå for en del af undervisningen. I disse tilfælde kan det dreje sig om »rene« forløb, hvor formålet udelukkende er at tilgodese det obligatoriske emne. Men det kan også være forløb, hvor klasselæreren integrerer arbejdet med sit eget fag i arbejdet med emner fra sundheds- og seksualundervisning og familiekundskab.

Sundhedsråd:

Skolen kan oprette et sundhedsråd med repræsentanter fra fx lærerne, sundhedsplejen, skolebestyrelsen, skoleledelsen og eleverne. Sundhedsrådet

kan være forbindelsesled mellem skole, forældre og samfund.

Sundhedsrådet har fx til opgave at koordinere skolens sundhedsaktiviteter, og kan også tage initiativ til tema-dage, feature-forløb, pædagogiske dage og andre fælles aktiviteter, hvor dele af det obligatoriske emne får plads til at udfolde sig.

Ressourcepersoner:

De fleste steder er der traditioner for samarbejde med andre personalegrupper i skolens hverdag. Det drejer sig fx om skolelæge, tandplejen, sundhedsplejersken eller SSP-samarbejdet. Her involveres ressourcepersoner med en særlig baggrund, der gør dem til gode sparringspartnere i det tværfaglige samarbejde om fx pubertet, vækst og udvikling, kriminalitet, hash, narko, alkohol, kropsspleje, familieliv og sociale netværk.

Det er en god ide at inddrage disse personer i større omfang. I forhold til eksempelvis den kommunale sundhedstjeneste findes lovbestemte ordninger, som fuldt ud supplerer ideerne i det obligatoriske emne.

Tilbagevendende begivenheder:

Andre muligheder er motionsløb og kulturelle arrangementer af forskellig slags. Også her kan en fin anledning benyttes til at arbejde mere i dybden med forskellige dele af det obligatoriske emne. Eksempelvis indledes motionsdagen ofte med to timer om sunde vaner, men det er en engagerende begivenhed, som kunne udnyttes langt

bedre ved fx at være afslutningen på et mere omfangsrigt arbejde med det obligatoriske emne.

Skolens fag

I sundheds- og seksualundervisning og familiekundskab er centrale kundskabs- og færdighedsområder, temaer og faglige synsvinkler udformet på en måde, så mange forskellige fag kan finde indhold, der tilgodeser deres egne stofområder og arbejdsmetoder.

Der findes en del fælles berøringsflader. Især ses dette i forhold til alle naturfagene, historie, dansk, idræt, kristendomskundskab, hjemkundskab og samfundsfag. Det giver gode muligheder for forløb, hvor det obligatoriske emne tages op af andre end klasselæreren. Hermed kan undervisningen integreres i et af klassens øvrige fag på en måde, så både fag og obligatorisk emne får glæde af samarbejdet.

Tværgående emner og problemstillinger

Det brede og positive sundhedsbegreb samt de faglige synsvinkler medfører, at indholdet i det obligatoriske emne oftest rækker på tværs af traditionelle faggrænser. I et fagsamarbejde om tværgående emner og problemstillinger er der således mangfoldige muligheder for at arbejde med et emne, et spørgsmål eller en problemstilling fra sundheds- og seksualundervisning og familiekundskab.

Konkret kommer det til udtryk i læseplanens forslag til emner, som stort

set alle er så brede, at de kun yderst sjældent kan undersøges og udforskes ved hjælp af et enkelt fags indhold. Et fremtrædende eksempel på dette er alle de emner, hvor der arbejdes med forskellige aspekter af det grønne islæt, fx:

- naturoplevelser
- arbejdsmiljø
- sundhed/sygdom og erhverv
- lokale og globale miljøproblemer og deres interessekonflikter
- miljøbevægelser
- den grønne forbruger
- boligens indretning, klima og hygiejne
- fordeling af ressourcer
- mellemfolkelig forståelse.

Den største del af skolens fag kan finde berøringsflader til disse og andre grønne aspekter og indfaldsvinkler. På denne baggrund kan fagene og det obligatorisk emne let finde sammen om en undervisning, hvor spørgsmål i relation til miljø og sundhed står centralt.

Menneskets sundhed skal ses i tæt sammenhæng med kvaliteten af det omgivende miljø. Nedbrydning af ozonlaget, oplevelser i naturen, brug af pesticider, forurening af grundvand, arbejdsmiljø, økologiske fødevarer og forbrugervaner er eksempler på, at miljø og sundhed er to sider af samme sag. I de fleste tilfælde har interessekonflikter mellem mennesker en afgørende betydning. Eksempelvis påvirker luftforureningen fra trafikken

menneskers sundhed, men netop fordi der er flere interesser involveret, er løsningen ikke så enkel, som nogle måske vil mene.

Via det brede og positive sundhedsbegreb samt de faglige synsvinkler tilbyder sundheds- og seksualundervisning og familiekundskab indhold og arbejdsmetoder, som kan belyse disse forhold i et samarbejde med andre fag.

Projektarbejdsformen

De faglige synsvinkler i sundheds- og seksualundervisning og familiekundskab antyder et arbejds mønster, som knytter sig tæt til en projektarbejdsform, der kan anvendes i *hele* skoleforløbet. Dette gælder, uanset om det foregår i fagene eller i forbindelse med tværgående emner og problemstillinger.

Projektarbejdsformen er ikke defineret entydigt. De faglige synsvinkler, som er beskrevet på siderne 24 til 33, kan bruges som inspirations- og arbejdsgrundlag, når dette arbejds mønster inddrages og udvikles i undervisningen på forskellige klassetrin.

Projektopgaven og den frie selvvalgte opgave:

I forbindelse med projektarbejdsformen skal projektopgaven i 9. og 10. klasse fremhæves. Her er nye muligheder for at tilgodese sundheds- og seksualundervisning og familiekundskab. Det obligatoriske emne arbejder med forhold, som ligger så tæt på elevernes hverdag, at eksempler på disse forhold givet vil blive inddraget i emner og pro-

blemstillinger i forbindelse med projektopgaven.

Den frie selvvalgte opgave i 9. og 10. klasse giver den enkelte elev mulighed for at arbejde med helt egne

interesseområder. Også her kan det tænkes, at disse interesser knytter sig til forhold, der arbejdes med i sundheds- og seksualundervisning og familiekundskab.

Medlemmer af læseplansudvalget for vejledning (VII):

Formand:

Skoleinspektør Vibeke Kreinøe.

Lektor Peter Plant, Danmarks Lærerhøjskole.

Seminarielektor Niels Reinholm.

Amtsformand John Gottschalck, Skole og Samfund.

Skolepsykolog Bjarne Nielsen, Danmarks Lærerforening.

Skoledirektør Leif Antonsen, Kommunernes Landsforening.

Sekretær:

Undervisningsinspektør Ejvind Sørensen (til juli 1994).

Pædagogisk konsulent Jette Stegmann (fra august 1994).

Faghæfter

- 1 Dansk
- 2 Engelsk
- 3 Kristendomskundskab
- 4 Historie
- 5 Samfundsfag
- 6 Idræt
- 7 Musik
- 8 Billedkunst
- 9 Håndarbejde
- 10 Sløjd
- 11 Hjemkundskab
- 12 Matematik
- 13 Natur/teknik
- 14 Geografi
- 15 Biologi
- 16 Fysik/kemi
- 17 Tysk
- 18 Fransk
- 19 Dansk som andetsprog
- 20 Færdselslære
- 21 Sundheds- og seksualundervisning og familiekundskab**
- 22 Uddannelses-, erhvervs- og arbejdsmarkedsorientering
- 23 Tekstbehandling
- 24 Teknologi
- 25 Medier
- 26 Fotolære
- 27 Filmkundskab
- 28 Drama
- 29 Arbejdskendskab
- 30 Latin
- 31 Hverdagstysk Hverdagsfransk Spansk
- 32 Edb

Undervisnings
ministeriet